

T.C.
KIRŞEHİR AHI EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

**KARABAĞ SAVAŞI: TÜRKİYE, İRAN VE RUSYA’NIN
TUTUMU**

Mehdi AGHADDINLI

YÜKSEK LİSANS

KIRŞEHİR 2024

@2024 – Mehdi AGHADDİNLI

T.C.
KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

KARABAĞ SAVAŞI: TÜRKiYE, İRAN VE RUSYA'NIN
TUTUMU
KARABAKH WAR: TURKEY, IRAN AND RUSSİA'S
STANCE

Hazırlayan
Mehdi AGHADDINLI

YÜKSEK LİSANS
Danışman
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

KIRŞEHİR 2024

KABUL VE ONAY

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi, Mehdi AGHADDINLI tarafından hazırlanan “ KARABAĞ SAVAŞI: TÜRKİYE İRAN VE RUSYA’NIN TUTUMU” adlı tez çalışması 23.05.2024. tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından oybirliği/oyçokluğu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

Üye.....

Dr. Öğrt. Üyesi Ender KORKMAZ

Üye.....

Dr. Öğrt. Üyesi Hatice DOĞAN

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

23/05/2024

Prof. Dr. Cemalettin İPEK

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

23/05/2024

Mehdi AGHADDINLI

İmza

ÖZET
KARABAĞ SAVAŞI: TÜRKİYE İRAN VE RUSYA’NIN TUTUMU
YÜKSEK LİSANS

Hazırlayan: Mehdi AGHADDINLI

Danışman: Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

2024 – 100+X

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü

Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı

Jüri

Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL

.....

Dr. Öğrt. Üyesi Ender KORKMAZ

.....

Dr. Öğrt. Üyesi Hatice DOĞAN

.....

Karabağ tarih boyunca Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan bir bölgedir. Ermenilerin Karabağ bölgesine göç ettirilmesi 1800 yılların başından itibaren bölge devletleri olan Türkiye ve İran’dan bir milyondan çok Ermeni ile başlamıştır. Böylelikle Ermenilerin bölgeye göçü başlamış ve daha sonra Ermenilerin toprak iddiaları ortaya çıkmıştır. Bu araştırmada, tarihi süreç içerisinde Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarının ele geçirmesi bilgileri verildikten sonra, özellikle Birinci Karabağ ve İkinci Karabağ savaşı, savaşı sona erdiren 10 Kasım anlaşması, Ermenilerin savaş sırasında ve Karabağ’dan çekilirken işlediği suçları ve insanlığa karşı suç fiilleri incelenmiş ve bölge devletlerin tutumu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, Karabağ

ABSTRACT
KARABAKH WAR: TURKEY, IRAN AND RUSSIA’S STANCE

M.Sc.Thesis

Preparer: Mehdi AGHADDINLI

Advisor: Prof. Dr. Ahmet Gökbel

2024 – 100+X

Kırşehir Ahi Evran University, Graduate School Of Social Sciences

International Relations Department

Jury

Assoc.Prof. Dr. Ahmet GÖGBEL

.....

Asst. Prof. Dr. Ender KORKMAZ

.....

Asst. Prof. Dr Hatice DOĞAN

.....

Karabakh is a region that has been within the borders of Azerbaijan throughout history. The migration of Armenians to the Karabakh region started in the early 1800s with more than one million Armenians from the regional states of Turkey and Iran. Thus, the migration of Armenians to the region began and later Armenians' territorial claims emerged. In this research, after giving information about Armenia's seizure of Azerbaijani lands in the historical process, especially the First Karabakh and Second Karabakh wars, the 10 November agreement that ended the war, the crimes committed by Armenians during the war and while withdrawing from Karabakh, and the acts of crimes against humanity were examined and the region was examined. The attitude of the states was discussed.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Karabakh

ÖN SÖZ

Karabağ sorunu, Türkmençay Antlaşması'na (1828) kadar uzanır. Yapılan bu anlaşmayla beraber Ermenilerin bölgeye yerleşmesi başlar. Zaman ilerledikçe Ermeniler toprak talepleriyle gündeme gelir. Takip eden süreçte zaman zaman Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasında sürtüşme ve çatışmalar meydana gelir. 1920 yılında Kızıl ordu Azerbaycan'ı işgal ederek Zengezur bölgesini adeta Ermenilere bağışlar. Böylece Azerbaycan Türkleri ile Anadolu'da yaşayan Türkler arasında kara bağlantısı koparılmış olur. Daha sonra Ermeniler, SSCB'nin zayıflamasını fırsat bilerek 1988-1994 tarihleri arasında Azerbaycan toprağı olan Karabağ'da soykırım ve acımasız cinayetler işler. Ermenistan, 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ savaşına kadar, Uluslararası kuruluşların girişimlerine aldırış etmeden uyguladığı siyasetinden vazgeçmez. Ermenilerin sivil halka saldırmasıyla başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ savaşında Azerbaycan, işgal altındaki topraklarını kurtarır. İkinci Karabağ savaşında Rusya'nın kısmen tarafsız kalması ve Türkiye'nin tam desteğı sayesinde Azerbaycan önemli bir zafere ulaşır. Çalışmamızda temel olarak Azerbaycan ve Ermenistan arasında gerçekleşen bu savaşta Türkiye, İran ve Rusya'nın tutumu ele alınmıştır.

Lisans dönemimden itibaren tanıdığım ve bana yol gösteren, her zaman örnek aldığım, aynı zamanda akademik bir kişinin nasıl ola bileceğini öğreten, çalışmamın bu hale gelmesi onun katkılarıyla gerçekleşen danışmanım Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL hocama çok teşekkür ederim. Ayrıca Türkiye'deki eğitim hayatım süresince bana verdiği maddi ve manevi desteklerinden dolayı Salih Tekeli ağabeyime, çalışmamın analiz kısmında bana yardımcı olan Dr. Vugar AKİFOĞLU hocama ve aileme teşekkürlerimi ifade ederim.

Kırşehir 2024

Mehdi AGHADDINLI

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	iii
BİLDİRİM	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖN SÖZ	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM	3
BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ VE SONRASI GELİŞEN OLAYLAR	3
1. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ KARABAĞIN DURUMU	3
1.1. Karabağ'ın Kısaca Tarihi Gelişimi.....	3
1.2. Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti (1918-1920).....	6
1.3. SSCB Zamanında Ermenilerin Toprak İddiaları	8
1.4. SSCB'nin Son Döneminde Gelişen Olaylar	11
2. BAĞIMSIZLIĞIN KAZANILMASI	15
2.1. Ayaz Mutallibov Dönemi (18 Ekim 1991- 7 Haziran 1992).....	16
2.2. Ebulfez Elçibey Dönemi (7 Haziran 1992 - 1 Eylül 1993)	16
2.3. Haydar Aliyev Dönemi (1 Eylül 1993 – 31 Ekim 2003)	17
3. KARABAĞIN İŞGALİ	18
3.1. Hocalı Soykırımı	19
3.2. Karabağda Gelişen Diğer Olaylar	21
3.4. İşgal Olan Azerbaycan Toprakları	24
4. İŞGAL SONRASI DÖNEM	29
II. BÖLÜM	37
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI	37
1. ERMENİSTAN TARAFININ SAVAŞA ZEMİN HAZIRLAYAN KIŞKIRTICI EYLEMLERİ	37
1.1. Nisan Savaşları (Aprel Döyüşleri/1-5 Nisan 2016).....	37
1.2. Tovuz Savaşları (12-16 Temmuz 2020).....	38
2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞININ BAŞLAMASI VE SEYRİ	39

3. 10 KASIM ANLAŞMASI (ÜÇLÜ BİLDİRİ)	48
III. BÖLÜM	51
İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA TÜRKİYE İRAN VE RUSYANIN TUTUMU	51
1. TÜRKİYEİNİN TUTUMU	51
1.1. Türkiye Azerbaycan İlişkileri	51
1.2. Türk Devletler Teşkilatı	55
1.3. Bölgesel Barış ve İstikrar Konusunda Türkiye'nin Yaklaşımı	58
1.4. İkili İlişkilerin Müttefiklik Boyutu: Şuşa Beyannamesi	60
2. İRAN'IN TUTUMU	63
2.1. Jeopolitik Açından Azerbaycan-İran ilişkileri	63
2.2. İran'ın Azerbaycan'daki Yumuşak Gücü	65
2.3. İkinci Karabağ Savaşında İran'ın Tavrı	68
2.4. "44 Gün Savaşı" Boyunca İran'ın Yaklaşımı	71
3. RUSYA'NIN TUTUMU	75
3.1. Rusya'nın Bölgedeki Jeopolitik Çıkarı	75
3.2. İkinci Karabağ Savaşında Rusya'nın Tavrı	76
3.3. Savaşın Durdurulmasında Rusya'nın Etkisi ve Kazanımları	79
SONUÇ	82
KAYNAKÇA	86
DİJİTAL KAYNAKÇA	94
ÖZGEÇMİŞ	98

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar	Açıklamalar
AGİM	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Müşavirliği
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
Bkz	Bakınız
C	Cilt
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DKÖC	Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti
s	Sayfa
S	Sayı
SB	Sovyetler Birliği
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDT	Türk Devletleri Teşkilatı
TÜRKPA	Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi
TÜRKSOY	Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı
US	Uluslararası ilişkiler sistemi
yay	Yayınları, yayınevi

GİRİŞ

Kafkasya, Karadeniz ve Akdeniz havzaları arasında yer alıp Avrupa ile Asya arasında kilit bir konuma sahip olan bölgedir. Tarihte bu bölge zaman zaman büyük devletlerin çıkarları doğrultusunda hareket ettiği ve çıkar çatışmalarının olduğu bir yer olmuştur. Günümüzde Hazar'ın enerjisi ve Çin tarafından başlatılan Kuşak ve Yol Projesi, bölgenin önemini artırmaktadır. Bu coğrafyada bulunan sınırdaş ülkeler olan Türkiye, Ermenistan, İran, Rusya ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler ise tarihsel olarak inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. Türkiye, bölgedeki tarihî ve kültürel ağırlığının yanında özellikle 2010'lu yıllar itibariyle aktif bir bölgesel politika izlemeye başlamış ve stratejik olarak enerji, ulaşım ve transit projelerinde ön plana çıkmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan ile olan tarihî ve kültürel bağları bu noktada önem kazanmış, 2020 yılına gelindiğinde ise iki ülke arasındaki ilişkiler Türkiye'nin Ermenistan karşısında Azerbaycan'a askerî ve diplomatik olarak açık destek verdiği bir sürece dönüşmüştür. Türkiye'nin Kafkasya politikası çerçevesinde hem Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sürecinde hem de İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın yanında olduğu görülmektedir. İki savaş arasında ise Rusya'nın tutumu belirleyici unsur olarak ortaya çıkmıştır.

“Karabağ Savaşı: Türkiye, İran ve Rusya'nın Tutumu” adlı araştırmamızda başta Karabağ savaşı olmak üzere söz konusu üç ülkenin geçmişten günümüze bu bölgedeki tutum ve rolleri incelenmeye çalışılmaktadır. Özetle bu çalışma, Azerbaycan'ın bağımsızlık öncesi ve sonrası Karabağ'ın durumu ile Türkiye, İran ve Rusya'nın İkinci Karabağ savaşı sonlanıncaya kadar Karabağ sorunu hususunda tutum ve etkilerini ele almaktadır. Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Bağımsızlık Öncesi Karabağ'ın Durumu, Bağımsızlığın Kazanılması, Karabağ'ın İşgali ve sonrası dönemi ele alınmıştır. İkinci bölümde 27 Eylül 2020 tarihinde Ermenistan tarafının saldırması sonucunda başlayan İkinci Karabağ savaşını, Ermenistan tarafının savaşa zemin hazırlayan kışkırtıcı eylemlerini ve savaşı sona erdiren 10 Kasım anlaşması incelenmiştir. Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölüm de ise savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'nin, İran'ın ve son olarak ise Rusya'nın tutumu ele alınmıştır.

Araştırmanın Metodu: Akademik çalışmalar belirli metotlar çerçevesinde araştırılmakla ortaya çıkmaktadır. *“Karabağ Savaşı: Türkiye İran ve Rusya'nın Tutumu”* başlıklı çalışmamız da nicel araştırma metodu ile yazılmıştır. Bu doğrultuda Dağlık

Karabağ sorunu Güney Kafkasya'da uzun zaman barışın ve güvenliğin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. 1988 yılında Dağlık Karabağ'da Azerbaycan ile Ermenistan arasında ortaya çıkan etnik anlaşmazlık kısa sürede büyük bir çatışmaya dönüşmüş ve savaş 12 Mayıs 1994'de iki ülke arasında Ateşkesin imzalanmasına dek devam etmiştir. Ateşkes sürecinde iki ülke arasında tansiyon zaman zaman yükselmiş ve nihayet 27 yıl sonra 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı ile sonuçlanmıştır. İşte bu süreç, çalışmamız boyunca objektif bir pencereden ele alınmış, dini ya da milli kimliklerin dışında deskriptif bir bakış açısıyla bilimsel bakış açısıyla ele alınmıştır. Ortaya çıkan bulguların tüm okuyucular açısından faydalı ve ön yargısız olmasına dikkat edilmiştir. Bu sebepten ötürü savunmacı ya da ideolojik bir perspektiften kaçınılmaya gayret edilmiştir.

Araştırmanın Problemi: 1800 yıllardan itibaren Ermenilerin toprak iddialarıyla başlayan sorun günümüze kadar devam etmiştir. Sorunun bu kadar uzamasının sebebi Ermenilere verilen destek olmuştur. Araştırmamızın problemini aşağıdaki sorularda cevap aranmaya çalışılacaktır:

- Karabağ bölgesi hangi sınırları kapsıyor?
- Azerbaycan'ın Karabağ'ı sahiplenmesinin haklı gerekçeleri nelerdir?
- Ermeniler Karabağ'a ne zaman göç ettirildi?
- Karabağ sorunu nasıl ortaya çıktı?
- Karabağ sorunu nasıl çözüldü?
- İkinci Karabağ savaşında Türkiye'nin, Rusya'nın ve İran'ın tutumu nedir?

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları: Bu çalışma, bağımsızlık öncesi ve sonrası Karabağ'ın durumu, İkinci Karabağ savaşı ve bu sürece nasıl gelindiği ile 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşında bölge devletleri olan başta Türkiye, İran ve Rusya'nın tutumuyla sınırlıdır. İkinci Karabağ Savaşı ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalardan farklı olarak üç bölge devletinin tutumuna yoğunlaşmıştır.

Kaynaklar: Bilimsel araştırmaların kabul görmesi ve inandırıcılığı, kullanılan veri toplama araçlarının, araştırma deseninin ve veri analizinin geçerliliği ve güvenilirliği ile yakından ilişkilidir. Bilimsel çalışmalarda birincil kaynaklar büyük önem arz etmektedir. Çalışmamızı yaparken yararlandığımız kaynaklar başta Azerbaycan olmak üzere Türkiye, Rusya, İran ve ABD'de yayınlanmış makaleler, gazeteler, bildiriler ve kitaplardır. Söz konusu savaşla birçok uluslararası literatür taraması yapılarak ele alınan konu oluşturulmaya çalışılmıştır.

I. BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ VE SONRASI GELİŞEN OLAYLAR

1. BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ KARABAĞIN DURUMU

1.1. Karabağ'ın Kısaca Tarihi Gelişimi

Tarihi Karabağ bölgesi, Azerbaycan'da Kür ve Aras nehirleri ile Ermenistan sınırlarına yakın olan Göyçe gölü arasındaki dağlık kesimlerden ibarettir. Tarihi açıdan Karabağ, Azerbaycan'ın diğer bölgeleri ile birlikte, Ermenistan ve İran devletlerini de kontrol ede bilme bakımından önemli jeopolitik konuma sahiptir. Karabağ ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖC) birbiri ile karıştırılmamalıdır. Karabağ 18.000 km² yüz ölçüme sahip bir bölgedir. Dağlık Karabağ ise Karabağ'ın 4392 km²'lik yüz ölçüme sahip bölümüdür.

Karabağ bölgesine *Ağdam, Terter, Yevlax, Fizuli, Beylagan, Qubadlı, Cebrayıl, Mingeçevir, Ağcabedi, Hocavend, Şuşa, Esgeran, Hankendi, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Ağdere, Berde, Zengezur* ve *Hadrut* şehirleri dâhildir. Dağlık Karabağ bölgesinde ise başta başkent *Hankendi* olmak üzere *Şuşa, Akdere, Hadrut, Hocavend*, ve *Askeran* şehirleri yer alır.

Kaynaklar bu bölgelerin tarihinin çok eskilere dayandığı konusunda hemfikirdirler. Bölgedeki *Azığ* mağarası buna örnek olarak gösterilir. Burada bulunan kalıntılara dayanarak bilim insanları bu bölgenin tarihini antik çağlara kadar götürürler.¹ Yine *Tağlar* mağarasında bulunan kalıntılarda bu bölgenin çok eskilere dayandığını teyit etmektedir.²

M.Ö 4 binli yıllardan itibaren Karabağ'da sırasıyla *Hürrüler, Sakalar, Finikyalılar*,³ *Oğuz* boylarından bazıları, *Romalılar, Sasaniler, Hunlar, Kıpçaklar* ve *Safavilerin* yaşadığı

¹ Süleyman Eliyarlı, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1994, s. 540.

² Cemalletin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s.31

³ Finikyalıların Karabağ bölgesinde yaşadığından sadece ermeni kaynakları bahseder. Bkz: Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, s.35.

kaydedilir.⁴ Safaviler sonrası Karabağ dâhil olmak üzere Azerbaycan toprakları çeşitli savaş ve sıkıntılara sahne olur. Çarlık Rusya'sı, Güney Kafkasya'da güçlenmek için Hazar kıyılarını kullanarak Hint okyanusuna çıkmak amacıyla Azerbaycan topraklarından hiç vazgeçmek istemez. 1804 yılında Gence hanlığının işgali Azerbaycan topraklarının işgalinin ilk adımlarını oluşturur. Ancak aynı yıl bu bölgenin paylaşımı konusunda Rusya ve İran arasında savaş başlar. 13 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan şehrinde yaptıkları anlaşma gereği Azerbaycan topraklarının çoğu Rusya topraklarına dâhil edilir.⁵ 1826 yılında İran ile Rusya arasında yeniden başlayan savaş, 1828 yılında iki devlet arasında yapılan *Türkmençay* anlaşması ile son bulur. Söz konusu anlaşmaya göre, Azerbaycan'ın kuzeyi Rus çarlığı kontrolüne girerken güney Azerbaycan ise İran'ın kontrolüne bırakılır.

Türkmençay anlaşmasına göre Azerbaycan topraklarının durumu⁶

Ruslar aynı dine sahip Ermenileri bu bölgeye göç ettirerek onlar vasıtasıyla bölgede etkin olmayı planlar. Zamanla da Ermenileri Azerbaycan'ın en önemli bölgesi olan Karabağ'ın belli bölgelerine yerleştirirler. Örneğin 1829 yılında Osmanlı

⁴ Mustafa Aydın, "Karabağ", *DİA*, C.24 İstanbul, 2001, s.367-368; Mehmet Kengerli, "Karabağ Azerbaycan Toprağıdır, Dünya Durdukça da Öyle Olacaktır", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S.330, Ankara, 1999, s.7.

⁵ Mehman Süleymanov, *Gülistan Anlaşması*, Elm ve Tehsil yay., Bakü, 2014, s.624

⁶ Bu harita Okan Yeşilyurt'un "Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları"adlı makelesinden alınmıştır: Okan Yeşilyurt, "Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları", <https://www.eskisehirturkocagi.org/uncategorized/turkmencay-antlasmasi-ve-sonuclari/> (23.05.2024).

imparatorluğu ile Rusya arasında yapılan Edirne anlaşması gereği 84.000 Ermeni'nin bölgeye göçü sağlanır.⁷ Rus kaynakları, bütün bu süreç boyunca Anadolu'dan ve şimdiki İran topraklarından Kafkasya bölgesine en az bir milyon Ermeni'nin göç ettiğini veya ettirildiğini kaydeder.⁸

Rusların Kafkasya'daki Ermeni politikalarının asıl hedefi burada bir Ermeni devleti kurmaktır. 1967 yılında Erivan'da yayınlanan *XVIII. Asırda Ermenistan Rus ilişkileri* adlı kitapta 19 Mayıs 1783 tarihinde Rus Generali Potyomkin'in, II Yekaterinaya yazdığı mektupta, fırsat bulunduğu zaman Karabağ'ın Ermenilerin kontrolüne verilmesi ve böylece Asya'da bir Hristiyan devletinin kurulmasının gerekliliğinden bahsedilir.⁹

Kafkasya'da yaşayan Ermeni grupları, XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarından itibaren örgütlenmeye başlarlar. 1890 yılında kurulan *Taşnaksutyun Komitesi*¹⁰ bu örgütlenmenin en önemli adımı olur. Ermeniler, Ruslarla ilişkisini bozmamak için özel gayret gösterirler. Tarih boyunca da bu böyle olmuştur. 1719 yılında Çar I Petro'nun Rus Ortodoks Kilisesinin mensuplarına tanınan hakları ülkesinde yaşayan Ermenilere de vermesi, Ermeni Rus ilişkilerine daha da ivme kazandırmıştır.¹¹

Özellikle 1905 yılı Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında kanlı çatışmalara sahne olur. Bir Müslümanın (Azerbaycan Türkünün) Taşnaklar tarafından öldürülmesiyle olay patlak vererek büyümeye başlar. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinde, özellikle de Karabağ ve Gökçe bölgelerinde Ermeniler tarafından çok sayıda Azerbaycan Türkü şehit edilir. Daha sonra bir süre (1906-1917 yılları arası) iki toplum arasında çatışmalar sakinleşir ve bir belli konularda mutabakat sağlanır.¹² 1917 yılına gelindiğinde Rus İhtilali sonrasında Kafkasya'da milli istiklal hareketleri baş gösterir ve aynı dönemde Ermeniler, Karabağ üzerinde hak iddia etmeye başlarlar. Ermeni tacizleri 1918 yılının ortalarından itibaren daha da çoğalmaya başlar.

⁷ Reşid Göyüşov, *Karabağ'ın Geçmişine Seyahat*, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1993, s.75.

⁸ Elçin Ehmedov, *Ermenistan- Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu ve onun Uluslararası Kuruluşlarda Çözümü*, Geostrategiya yay, Bakü 2011, s.51

⁹ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, Bağlam yay., 1988, s.26; Gültekin Necefli, *XVIII Asırda Azerbaycan Arazisinde Ermeni Devletinin Kurulması*, Nurlan yay., Bakü 2007, s.188

¹⁰ Söz konusu komitenin kuruluş amacı Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Ermeniler için özerk bir bölge oluşturmak ve oradaki Ermenilerin bir çatı altında toplanmasını sağlamaktır. Bkz: Mehmet Okur - Orhan Koloğlu, "Taşnak Komitesinin Anadolu'da Örgütlenmesine Dair Rapor", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S.11, Giresun 2011, s.129.

¹¹ Ali Arslan, "Rusların Güney Kafkasya'da yayılmalarında Ermeni Katogigosluğu'nun Rolü", S.2, *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2002, s.21.

¹² Swietochowski, s.40.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti. Yüz ölçüm olarak 147.629 km² araziye sahip olmuştur. Müslüman ve Türk toplumunda kurulan ilk laik ve demokratik Türk devleti olmuştur. Kurucusu ve cumhurbaşkanı Mehmet Emin Resulzade olmuştur. 1918-1920 yılları arasında Taşnak ve Bolşevik grupları tarafından Baküde, Şamahıda, Zengezurda, Sürmelide, Şerurda, Kazakda, Gencede ve başka Azerbaycan'ın bölgelerinde katliamlar yapmıştır.¹³ 1920 yılının başında Rusya hariç olmak üzere 23 devlet Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıdı. Sadece çok az 23 ay gibi kısa süre zarfında bağımsızlığını kuruya bilmiştir. 26 Nisan 1920 tarihinde Kızıl ordu Azerbaycan'ı işgal etmiş ve ardından 28 Nisan 1920 tarihinde resmi olarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Devleti kurulmuştur.¹⁴

1.2. Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti (1918-1920)

Güney Kafkasya'da *Transkafkasya Federal Cumhuriyeti*'nin düşüşü Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin bağımsızlığını ilan etmesine zemin oluşturmuştur. 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis şehrinde Azerbaycan Milli Şurasının başkan yardımcısı Hasan Bey Agayev ve diğer üyeler *Mustafa Mahmudov, Fətəli Xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Nəriman bəy Nərimanbəyov, Heybətqulu Məmmədbəyov, Mehdi bəy Hacınski, Əliəsgər bəy Mahmudbəyov, Aslan bəy Qardaşov, Sultan Məcid Qənizadə, Əkbər Ağa Şeyxülislamov, Mehdi bəy Hacıbababəyov, Məmməd Yusif Cəfərov, Xudadət bəy Məlikaslanov, Rəhim bəy Vəkilov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Firidun bəy Köçərli, Camo bəy Hacınski, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Xosrov Paşa bəy Sultanov, Cəfər bəy Axundov, Məhəmməd Məhərrəmov, Cavad Məlik-Yeqanov və Hacı Molla Axundzadə* Azerbaycan'ın bağımsızlığı yolunda "İstiklal Bildirgesini" kabul ederler.¹⁵ Bu bildirgeyle beraber 28 Mayıs 1918 yılında Mehmed Emin Resulzâde önderliğindeki Milli Şuranın çabalarıyla Tifliste Azerbaycan Demokratik Halk Cumhuriyeti kurulmuş olur.¹⁶

İstiklal Bildirgesi, gücün halka ait olması, vatandaşların medeni ve siyasi haklarının sağlanması, tüm halkların, ulusal, dinsel, sınıfsal, etnik ve toplumsal cinsiyet aidiyetlerine bağlı olarak özgür bir ortam oluşturulması gibi konular içermektedir. Bu bildirge ile

¹³ Nuri Özcan, "Azerbaycan", *DİA*, C.4, Ankara, 1991, s.323.

¹⁴ Esme Özdaşlı, "Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.129/255, Ankara 2021, s.335.

¹⁵ Mustafa Nazim, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında: 1918-1920*, Ulu yay., Bakü 2018, s.25.

¹⁶ Atamalı Şahbazov, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, Maarif yay., Bakü 2020, s.15.

Azerbaycan halkının egemen, demokratik, yasal bir devlet kurma kararlılığında olduğu tüm insanlığa gösterildi.¹⁷

İstiklal Bildirgesi'nin maddelerini şu şekilde sıralayabiliriz:

- *Bugünden itibaren Azerbaycan halkı, tamamen bağımsız bir devlettir.*
- *Bağımsız Azerbaycan devletinin imaj-yönetimi Halk Cumhuriyeti olarak bilinir.*
- *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti başta komşu milletler ve devletler olmak üzere tüm milletlerle ilişki kurmaya kararlıdır.*
- *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti milliyet, mezhep, sınıf, ırk ve cinsiyet ayrımı gözetmeksizin tüm vatandaşlarına hukuki, siyasi ve vatanseverlik sağlar.*
- *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kendi topraklarında yaşayan tüm milletlere özgür gelişim için geniş alan sağlar.*
- *Azerbaycan yönetiminin başkanı halk tarafından seçilen Şurai-Milli ve Şurai-Milli'de sorumlu hükümettir.*

Sadece 23 ay süren Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosu, kısa zamanda birçok konuda önemli başarılarla imza attı. O dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti, Müslüman Doğu'daki tek parlamenter cumhuriyet idi. 23 aylık bu kısa dönemde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Parlamentosunda 145 oturum yapıldı. Söz konusu parlamentonun faaliyet döneminde 270'in üzerinde yasa tasarısı görüşülüp bunların yaklaşık 230'u onaylanarak kanunlaştı. İlk toplantı 7 Aralık 1918'de, son toplantı ise 27 Nisan 1920'de gerçekleşti.¹⁸

Azerbaycan Parlamentosu ve hükümetinin karşı karşıya kaldığı en önemli hususlardan biri, Azerbaycan'ın bağımsızlığının uluslararası toplum tarafından tanınması idi. Dış politikada ilk adım, dünya ülkelerinin dışişleri bakanlıklarına Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu hakkında bilgi vermek oldu. Ancak başkentin Gence de bulunması ve yabancı ülke temsilciliklerinin kurulması ile ilgili zorluklar, Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı tarafından Osmanlı devletine iletilmiştir.¹⁹

¹⁷ Nazim, s.46. ; Nəsiman Yaqublu, "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İlk Hərbi Naziri", *Halk Gazetesi*, 19 Temmuz 2022, Bakü № 149, s. 9

¹⁸ Mehman Süleymanov, *Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin Tarihi*, Firuzan yay, Bakü 2014, s.28.

¹⁹ Nesib Nesibzade, *Azərbaycanın Harici Siyasəti (1918-1920)*, Ulduz yay, Bakü 1996, s.304.

4 Haziran 1918’de “Osmanlı Devleti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Antlaşması” imzalandı. Bu anlaşma, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin uluslararası ülkelerle imzaladığı ilk resmi belge olarak kabul edilmektedir. 11 maddeden oluşan anlaşmanın dördüncü maddesinde “*Osmanlı hükümeti, gerekirse Azerbaycan Cumhuriyeti’nin huzur ve düzenini güçlendirmek ve ülkenin güvenliğini sağlamak için askeri yardımda bulunmayı taahhüt eder*” hükmü yer alıyordu.²⁰

Bu anlaşma üzerine, Kafkas İslam Ordusu komutanı Nuri Paşa²¹ ve beraberindekiler 15 Eylül 1918’de Bakü’yü Ermeni çeteleri ve Bolşevik birliklerinden kurtarır. Yaptığı kahramanlıklardan dolayı Azerbaycan’da Nuri Paşaya Bakü’nün fatihi ismi verilmiştir.²²

27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl ordu Azerbaycan’ı işgal eder. 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını kaybeder. Uluslararası toplumda önemli ölçüde tanınan Azerbaycan, dönemin zorlukları neticesinde ancak 23 ay kadar bağımsızlığını koruya bilmiştir.²³

1.3. SSCB Zamanında Ermenilerin Toprak İddiaları

Eskiden beri Ermeniler tarih kitaplarında Azerbaycan’a ait olan Karabağ bölgesinin Ermenistan’a ait olduğunu iddia etmişlerdir. Yukarıda kısmen belirttiğimiz gibi bunun böyle olmadığını gösteren birçok kayıt ve belgeler mevcuttur. 22 Mayıs 1919 tarihinde Bolşevik Ermeni liderlerinden A.İ.Mikoyan, Rusya Komünist partisi merkez komitesine (Leline) Karabağ’ı Azerbaycan’dan koparıp Ermenistan’a bağlayarak birleştirmek istediklerini iletmiştir.²⁴

28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan’da Sovyetler Birliği’nin hâkimiyeti ilan edilir. O tarihte Karabağ ve şimdiki Ermenistan sınırları içerisinde olan Zengezur bölgesi Azerbaycan Sovyet devleti topraklarına dâhildi.

²⁰Mehmet Kürşad Yavan, “Nuri Paşa ve Silahdaşları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.234/119, İstanbul 2018, s. 240.

²¹Nuri Paşa, ağabeyi Enver Paşa’nın talimatıyla henüz 28 yaşındayken, 12 bin kişilik ordunun başına geçen ve kısa zamanda başta Bakü olmak üzere Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerini düşman işgalinden kurtarmıştır. Bkz; Çağatay Benhür, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi 1918”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.11/21, Kırgızistan 2009, s.25.

²²Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu Ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.2, Konya 2019, s. 45.

²³Ramiz Ağayev, “M. Emin Resulzade ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum 2000, s. 362

²⁴Nesib Nesibzade, *Bölünmüş Azerbaycan Bütöv Azerbaycan*, Ulduz yay, Bakü 1997, s.121.

1920-1990 Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetini Gösteren Harita (147.629 km²)²⁵

Lakin tarihte her zaman olduğu gibi Ermeniler Ruslarla işbirliği yaparak Karabağ'la ilgili iddialarını ve düşüncelerini daha da çok dile getirmeye başlamışlardır. İlk başlarda Ermenistan SSCB içinde yer almadığı için, Moskova yönetimi bu tip toprak iddialarında Azerbaycan lehine hareket etmiyordu. Şayet Sovyet hâkimiyeti Ermenistan'da gerçekleşirse Karabağ ve Zengezur bölgesinin Ermenistan'a verileceği açıkça ortadaydı. 1920 yıllarının sonlarına doğru Ermenistan, SSCB'ye dâhil oldu. Takip eden süreçte Ermenistan'da bulunan Sovyet temsilcileri, Ermenistan'ın Karabağ bölgesiyle ilgili taleplerini Moskova yönetimine bildirmiştir.²⁶

Bu iddia ve talepler üzerine, 4 Haziran 1921 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi toplanarak Ermeni tarafının isteklerini reddetmiş ve Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağını ilan etmiştir. 5 Haziran 1921 tarihinde Kafkas bürosunu oluşturan partiler (Kafkasya bölgesinde yer alan 7 komünist partisi) bir araya gelerek Karabağ'ın Ermenilere verilmesine dair görüş bildirmişlerdir. Azerbaycan derhal bu açıklamayı reddederek tepkisini sert bir şekilde ortaya koymuştur. Bunun üzerine Moskova tarafından Azerbaycan'ı ikna etmek üzere görevlendirilen "Sergey Kirov" bile Karabağ bölgesinin Azerbaycan tarafında kalmasını önermiştir. Bu değerlendirmelerden sonra, Müslümanlar ve Ermeniler arasında sulhun önemi, bölgenin Azerbaycan ile olan iktisadi ilişkisi gibi konular esas alınarak bölgenin Azerbaycan Sovyet Sosyalist devleti sınırları içerisinde kalmasına ve bölge içerisinde olan Şuşa şehri merkez olmak üzere söz konusu bölgenin

²⁵ Karabağ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde, <https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/22/35/karabag-azerbaycan-halk-cumhuriyeti-doneminde.html> (23.05.2024).

²⁶ Toğrul Aliyev, *Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s.32.

özerk cumhuriyet olarak belirlenmesine karar verilmiştir.²⁷ Böylece, Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılamayacağı kabul edilmiştir. Lakin Karabağ bölgesinin Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olarak belirlenmesi Azerbaycan tarafından kabul edilebilir bir durum olmamıştır. Bu konuda tartışmalar iki yıl boyunca devam etmiştir. Sonuç istedikleri gibi olmadığı için 27-28 Haziran 1923 tarihinde toplanan "Kafkas Bölge Komitesi" bir ay içerisinde Karabağ'ın dağlık bölgesinin (Ermenilerin daha çok sık yaşadığı bölge) özerk cumhuriyet olarak belirlenmesi konusunda Azerbaycan tarafını son kez uyarmıştır. Yapılan toplantılar sonucunda 7 Temmuz 1923 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Cumhuriyeti (DKÖC) kurulmasına karar verilmiştir.²⁸

Sovyetler Birliği döneminde atılan bu tip adımlar, geçici sorunlar ve göreceli sakinlik oluşturmıştır. Başka bir deyişle Sovyetler birliğinin kurulduğundan sonraki süreçte Moskova rehberliğinde yürütülen siyaset Azerbaycan'la ilgili problemlerin daima gündemde tutulması şeklinde olmuştur. Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgenin, özerk bir cumhuriyete çevrilmesi Karabağ'ın işgal stratejisinin temeli olmuştur. Aynı dönemde SSCB'yi oluşturan devletlerden biri olan Ermenistan'da, Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadığı her hangi bir bölgede bir özerk cumhuriyetin kurulması Moskova yönetimi tarafından hiçbir zaman olumlu karşılanmamıştır.²⁹

Daha sonraki dönemlerde Ermenistan'da ulaşabilecek herhangi bir soruna fırsat vermemek adına ikinci dünya savaşından sonra ve 1950'li yılların başlarında iki göç dalgası ile Ermenistan sınırları içerisinde yaşayan Azerbaycan Türkleri, önemli ölçüde zorla Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. Bu meseleyle alakalı olarak Sovyetler Birliği, Azerbaycan'da çöllerden istifade edilmesi, tarım bölgelerinin kurulması ve dışarıda yaşayan Ermenilerin Ermenistan'dan göç eden Azerbaycan Türklerinin yaşadığı bölgelere yerleştirilmesi maksadıyla 23 Aralık 1947 tarihinde 4083 sayılı kanunla karar almıştır.

Sovyetler Birliği tarafından göçün üç aşamada (1948'de 10.000, 1949'da 40.000 ve 1950'de 50.000 olmak üzere) toplam 100 bin Azerbaycan Türkünün göç ettirilmesi planlamıştır. Ancak resmi olmayan verilere göre 145 bin kişinin zorla göç ettirildiği

²⁷ Kerim Şükürov, *Qarabağ: Real Tarixi Faktlar ve Senedler*, Tehsil Neşriyat, Bakü 2005, s.54.

²⁸ Nesib Nesibli, *Azerbaycan'ın Geopolitikası ve Nefti*, Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2000, s.183

²⁹ Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Bakü 2001, s.122.

belirtilmektedir.³⁰ Göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin üçte biri göç esnasında açlık ve çeşitli hastalıklar nedeniyle vefat etmiştir.³¹ Bu dönemde bazı Ermeni liderleri, DKÖC'nin Ermenistan'la birleştirilmesi çabası içinde olmuştur. Ermenistan Sovyet Partisi Merkezi komitesi müdürü Stalin'e mektup yazarak bu bölgenin Ermenistan'a verilmesinde ısrarını devam ettirmiştir. Stalin'de bu konuyla ilgili Azerbaycan'da o dönem başkan olan Bağirova mektup yazarak bu konuya nasıl baktıklarını sormuştur. Bağirov, Stalin'e yazdığı mektupta bunun mümkün olamayacağını, Karabağ'ın tarihten beri Azerbaycan toprağı olduğunu ve orada Türklerle beraber Dağıstan ve Gürcülerin de yaşadığını belirtmiş. Bunun üzerine Stalin'de bu işten vazgeçerek Ermenilerin isteğine olumlu cevap vermekten kaçınmıştır.

Ermeniler Karabağ bölgesinin Ermenistan'a katılmasında başarısız olunca yeni bir yol deneme yoluna giderler. Bu yol Türksüz Ermenistan hayalini gerçekleştirmek ve gelecekte Büyük Ermenistan'ın kurulmasını sağlamaktır. Bu da yabancı ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a dönüşünü sağlamak, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri'nin de ülkeden çıkarmakla mümkün olabileceği düşünülmektedir.³²

1948-1953 yıllarında Ermenistan'dan zorla göç ettirilen ailelerin Karabağ bölgesine yerleştirilmelerine Ermeniler engel olmuştur. Her şeye rağmen Ermenistan'dan kaçarak Karabağ'ın Martuni bölgesine yerleşen aileler daha sonra Ermeni baskısı ile oradan da göç etmek zorunda kalmışlardır. Ermeniler, Ermenistan Devleti'nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi konusundaki amaçlarına 1948-1953 göçleri sayesinde kısmen de olsa ulaşmıştır.

1.4. SSCB'nin Son Döneminde Gelişen Olaylar

SSCB'nin son dönemlerine geldiğimiz zaman artık başta Karabağ olmak üzere Ermenistan'la Azerbaycan arasındaki sorunlar daha da çok seslendirilmeğe başlanılmıştır. 1980'li yılların başlarından itibaren Ermeni yazarlar, sanki Karabağ Ermenistan'ınmış gibi kitaplarında ve yazılarında Karabağ'ı Ermenistan toprağı olarak zikretmeye başlamışlardır.³³

³⁰ Elxan Süleymanov, *Ermenistanın İşgalci Siyasetinin İfşası*, Toplu yay, Bakü 2019, s.8.

³¹ Servet Esedov, *Ermenistan, Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1992.s.49.

³² İsmayıl Hacıyev, *Ermenilerin Azerbaycan'a Karşı Toprak İddiaları*, Ecemi yay, Bakü 2012, s.192.

³³ Edalet Tahirzade, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan*, Meydan yay, Bakü 1997, s.16.

Sovyetler Birliğinin başına “Mixail Qorbaçov”un gelmesiyle yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Ermenistan’da ve diasporada yaşayan Ermenilerin Qorbaçovla kurduğu ilişkiler kendilerine ümit veriyordu. Artık gerek Ermenistan’da gerekse Ermenistan dışında yaşayanlar, Karabağ’ı Ermenistan sınırları içerisinde görmek istiyordu. Bu dönemde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki küllenmiş sorunlar da yavaş yavaş alevlenmeye başladı. 18 Kasım 1987’de Moskova’daki Ermeni danışmanlardan Aganbergian Azerbaycan yönetimindeki Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ermenistan’a katılması gerektiğini ileri sürdü. 110’u Ermeni olan 140 üyeden oluşan Karabağ Meclisi Şubat 1988’de toplanarak Karabağ’ın Ermenistan’a katılmasına karar verdi. Ancak SSCB Yüksek Sovyet’i 18 Temmuz 1988’de toplanarak Karabağ Meclisinin Ermenistan’a katılma yönünde aldığı kararı reddedip Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’ın bir parçası olarak kalmasına karar verdi.³⁴

7 Aralık 1988 tarihinde Ermenistan’da meydana gelen deprem, sorunların kısa bir süre donmasına sebep olur. Söz konusu depremde her şeye rağmen Ermenistan’ın yardımına koşan ilk ülkelerden biri her zaman olduğu gibi Azerbaycan olmuştur. Azerbaycan’ın yardım uçağının Ermenistan sınırları içerisinde düşmesi birçok soru işaretini beraberinde getirmiştir. Uçakta olan kişilerden hepsi vefat etmiş sadece bir kişi yaralı kurtulmuştur. Ermenistan, düşen uçakta yaralanan bir kişinin tedavisini bile üstlenmeyip hastaneye kabul etmemiştir. Azerbaycan’dan uçak gelerek o yaralıyı alıp tedavisi için Azerbaycan’a götürmüştür. Bu durum, her şeyi ortaya koymaktadır.

Azerbaycanlıların 1988-1989 yıllarında Ermenistan’dan göç ettirilmesi,³⁵ 1988 yılının Ocak ayından itibaren “Türksüz Ermenistan” siyaseti şeklinde hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Ermenistan’ın 185 yerleşim birimi boşaltılmış, 250 binden fazla Azerbaycanlı ve 18 bin Kürt kendi evlerinden zorla çıkartılmıştır. Bu arada 233 Azerbaycanlı, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Bunlardan 49 kişi Ermenilerin elinden kaçarken dağlarda donmuş, 41 kişi işkenceyle dövülerek öldürülmüş, 115 kişi yakılmış, 16 kişi ateş açılarak öldürülmüş, 10 kişi azap ve işkenceye dayanamayıp kalp krizinden ölmüş ve 2 kişi de hastanede doktorlar tarafından öldürülmüştür. Diğerleri ise suda boğularak can vermiştir.³⁶

³⁴ Araz Aslanlı, *Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu*, Avrasya yay, Bakü 2001, s.400.

³⁵ Amrah Bayramov - Ahmet Edi, “Ermenistan Devleti’nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi”, *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10/2, Ağrı 2020, s. 379.

³⁶ Yakup, Mahmudov, *Real Tarihi Gerçekler*, Virtual yay, Bakü 2005 s.52.

Ocak 1989'a gelince Sovyet Meclisi, Dağlık Karabağ'ı doğrudan merkeze bağlamıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu arada yaşanan şiddet olaylarında yüzlerce Azerbaycan Türkü öldürülürken binlerce Azerbaycan Türkü de Karabağ'dan sürülmüştür. SSCB döneminde bir süreliğine dondurulmuş halde bekleyen Ermeni sorunu yeniden etkin hale gelir. Bu sorun daha uzun yıllar Azerbaycan'ın kanayan yarası olmaya ve dış politikasının en önemli problemlerinden birini teşkil etmeye devam etmiştir. Bu aşamadan sonra Karabağ'da isyanlar başlamış ve 200 binden daha fazla kişi zorla yaşadığı yerlerden koparılarak başka şehirlere göç ettirilmeye zorlanmıştır.

Sovyet yönetimi hâkimiyette olduğu ülkelerin farklı bölgelerinden topladığı yaklaşık 50 bin kişilik orduyu, şehir sınırlarında konuşlandırdı. 15 Ocak 1990 tarihinde Karabağ ve çevresinde olağanüstü hal ilan (OHAL) edilir. Azerbaycan halkı karara tepki göstererek ülke yönetimini istifaya çağırır. 17 Ocak'ta büyük bir gösteri düzenlenir. Halk Moskova'dan, Ermeni silahlı gruplarının Azerbaycan köylerine saldırmasına engel olmasını ve Bakü sınırlarına kadar dayanan ordunun Ermenistan sınırına nakledilmesini ister. Bunun üzerine Azerbaycan Sovyet yönetimi, Moskova'ya gönderdiği telgraflarda göstericiler arasında silahlı grupların olduğunu iddia ederek ısrarla SSCB'nin şehre operasyon yapmasını talep eder. Bunun üzerine Sovyet yönetimi 19 Ocak gece saat 12.00'de Bakü'de olağanüstü hal ilan eder. Ancak olağanüstü hal ilanından 5 saat önce bütün Azerbaycan'ın televizyon ve radyo yayınlarını temin eden Büyük Kule'de nedeni belirsiz patlamalar meydana gelir. Radyo ve televizyon yayınları kesilir. 19 Ocak'ı 20 Ocak'a bağlayan gece, Sovyet ordusuna ait tanklar, Bakü'ye 5 yönden girmeye başlar. Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmak istemeyen Azerbaycan halkı silahsız olmasına rağmen kendilerine bir ders vermek isteyen Sovyet ordusunun önüne çıkarak bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü savunur.

Kaynak: Anadolu Ajansı, Tankların şehri dağıtması

Tanklar, kendilerini engellemeye çalışan insanları öldürerek şehirde ilerler Tarihe Kanlı Ocak olarak geçen gecede 150 kişi ölür, 744 kişi yaralanır ve 841 kişi yasadışı olarak tutuklanır. 200 ev ve ambulanslar dâhil olmak üzere 80 araç yakılır. Ertesi gün cenazeleri defnetmek için yaklaşık bir milyon Azerbaycanlı Azadlık Meydanı'nda toplanır. Toprakları için canlarını verenler, “Şehitlik Hıyabanı”na götürülüp defnedilir.

Kaynak: Anadolu Ajansı, Azadlık Meydanı 20 Ocak 1990

Azerbaycan halkı, her yıl 20 Ocak'ta, *Kara Ocak* (Qara Yanvar) şehitlerini anmak için bu şehitliğe akın etmektedir. Sadece 1990 tarihinde Ermenilerin saldırısı sonucu resmi kaynaklara göre yüzlerle kişi hayatını kaybetmiştir. Resmi olmayan kaynaklara göre ise bu daha fazladır.

2 Aralık 1990 tarihinde DKÖC'nin merkezi olan Hankendi'nde Azerbaycan Türklerini taşıyan bir otobüs Ermeni silahlı güçlerinin saldırısına uğrar. Gelişen olaylar sonucu hayatını kaybeden ve yaralananlar olur. 9 Aralık 1990 tarihinde Ermenistan parlamentosunda bütçe komisyonu görüşülürken Karabağ'ında bu sürece dâhil edilmesi, olayların daha da büyümesine sebep olur. Sovyetler Birliğinin dağılmasını ön gören Ermenistan, Karabağ bölgesine birçok saldırılar düzenlemeye başlar. 12 Aralık 1990 tarihinde ise Ermeni silahlı gruplarının, bölgedeki sivil yerleşim yerlerine saldırması sonucu onlarca kişi amansızca öldürülür ve bir kısmı da esir alınır.³⁷

2. BAĞIMSIZLIĞIN KAZANILMASI

19-21 Ağustos 1991 tarihleri arasında Gorbaçov'a karşı yapılan darbe sonuçsuz kalmış ve bunun sonucunda Sovyetler Birliği içerisinde olan cumhuriyetlerin bağımsızlık süreci hızlanmıştır. Aradan fazla zaman geçmeden 30 Ağustos 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederek kabul edilmesi için yazıyı parlamentoya göndermiştir. Karabağ'da yaşayan Ermeniler arasında ve Ermenileri temsil ettiklerini söyleyen bir grup da bir araya gelerek “ Artsax Ermeni Respublikası'nı” ilan ederler.³⁸ Azerbaycan parlamentosu, Karabağ'daki Ermenilerin aldıkları bu kararın, Azerbaycan anayasasına aykırı olduğu gerekçesiyle sert tepki gösterir. Bu yaşanan olaylarla ilgili Kazakistan cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 20 Eylül 1991 tarihinde durumu yakından incelemek üzere Rusya başkanı Boris Yeltsin ile Bakü'de ³⁹ bir araya gelir. Bir sonra ki gün Gence şehrine giden liderler, daha sonra DKÖC'nin başkenti olan Hankendi'ne geçerler. Liderlerin son durağı ise Ermenistan'ın başkenti olan İrevan (Erivan) olmuştur. Yeltsin ve Nazarbayev bir sulh sürecini başlatmağa çalışmış ve umumu şartları konuşmuşlardır. Alınan karara göre, 23 Eylül 1991 tarihinde Rusya'nın güneyinde bulunan “Jeleznovodsk” şehrinde barış görüşmeleri başlatılacaktır.

Görüşmelerin ikinci aşamasında her iki tarafın da iştirakiyle Azerbaycan-Ermenistan tarafları bir araya gelirler. Yapılan görüşmeden sonra açıklanan ortak bildiride “*cinayet ve intikama dayanmış bu sürecin dondurulmasının önemi*” vurgulanır. Ancak bu görüşmelerin ve açıklamaların yapıldığı tarihlerde bile silahlar hiç susmaz ve Ermeni tarafı katliamlarından vazgeçmez. Azerbaycan, Ermenilerin ateşkese uymadığını belirterek Rusya'dan ve Kazakistan'dan gözlemci davet eder. Azerbaycan hükümetinde görevli bazı

³⁷ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ayrac yay, Ankara 1991, s.218.

³⁸ Araz Aslanlı, *Qarabağ Problemin Tarixi, Mahiyyeti ve Hell Süreci*, Nurlar yay, Bakü 2009, s.112.

³⁹ Musa Gasımov, *Beynelxalq Münasibetler Sisteminde Azerbaycan 1991-1995*, Gençlik yay, Bakü 1996, s.102.

şahısları taşıyan ve içerisinde Kazakistan ve Rusya gözlemcilerin de bulunduğu helikopter Ermeni silahlı gruplar tarafından vurularak düşürülür. Helikopter içerisinde olan herkes hayatını kaybeder. Yaşanan bu olaylar sonucunda Azerbaycan, Ermenistan'a giden demir yolunu kapatır. Aynı zamanda Yeltsin ve Nazarbayev tarafından başlatılan barış çabası da sonuçsuz kalır.

Daha önce ilan edilen bağımsızlık kararı 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan parlamentosu tarafından onaylanır. Parlamentonun aynı oturumunda ordunun kurulması ile ilgili kararda onaydan geçer. Azerbaycan'dan sonra Ermenistan'da 21 Eylül 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan eder.⁴⁰ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde yüz ölçüm olarak 147.629 km² olan ülke toprakları, günümüzde sadece 86.600 km²dir. Neredeyse 70 yılda Azerbaycan %50'e yakın toprak kaybı yaşamıştır.

2.1. Ayaz Mutallibov Dönemi (18 Ekim 1991- 7 Haziran 1992)

18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı parlamentosunda onaylandığı zaman Azerbaycan Komünist Parti Genel Sekreterliğinde Ayaz Mutallibov bulunuyordu. Bu karar itibariyle yaklaşık yetmiş yıl aradan sonra Azerbaycan yeniden bağımsızlığına kavuşur. Sovyetler döneminde Azerbaycan'ın başında bulunan Mutallibov, bağımsızlık ilan edilince bağımsız Azerbaycan'ın da otomatikman başkanı olmuş olur. Ayaz Mutallibov'un bir yıldan daha az süren kısa dönemi siyasi açıdan çok yoğun geçer. Bağımsızlık sonrası Mutallibov'un yaptığı ve öncelik verdiği en önemli işlerin başında Türkiye ile yakın temas kurup belli konularda ilişkileri başlatmasıdır. Mutallibov, Azerbaycan Türkleri ve Türkiye halkları arasında *“tarih, kültür, gelenek, dil birliği konuları başta olmak üzere birçok açıdan işbirliğinin geliştirilmesi için gerekli zeminin oluşturulması zorunluluğuna”* vurgu yaparak 24 Ocak 1992 tarihinde Ankara'da *“Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması”* imzalar.⁴¹ Yeni bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ın kısa süre başkanlığını yürüten Mutallibov dönemi, henüz Moskova'dan bağımsız hareket ederek birçok konuda kendi başına karar alabilecek durumda değildi. Bu sebeple Mutallibov'un dönemi birçok konuda aktif olamayan bir başlangıç dönemi olarak görülebilir.

2.2. Ebulfez Elçibey Dönemi (7 Haziran 1992 - 1 Eylül 1993)

7 Haziran 1992 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimi ile Azerbaycan Cumhuriyetinin ikinci cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey olur. Elçibey cumhurbaşkanı

⁴⁰ Edelet Tahirzade, *Elçibey*, Cumhuriyet Gazetesi yay, Bakü 1999, s.20.

⁴¹ İrfan Sancak, “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7/13, Rize 2018, s.60.

seçilince ülke için en önemli iki problemin Karabağ meselesinin halledilmesi ve milli ordunun eğitilerek daha düzenli hale getirilmesi olduğunu düşünür.⁴² Cumhurbaşkanı olmadan önce de ordunun kurulması için büyük gayret sarf etmiştir. Bu süreçte Azerbaycan, Türkiye'nin yardımına ve rehberliğine ihtiyaç duymaktadır. Elçibey'in iktidarda olduğu dönemde en önemli icraatlardan bir tanesi Latin alfabesine geçilmesi olmuştur. Latin alfabesine geçilmeyi Elçibey kültürel değil siyasi bir mesele olarak görmüştür. Aynı zaman da katıldığı tüm uluslararası toplantılarda Türkçe konuşmaya özen göstermiştir. 1938 tarihinde Stalin tarafından yasaklanan "Türk Dili" ibaresinin kanunlaşması için çok mücadele etmiştir. Yaklaşık 15 ay Azerbaycan cumhurbaşkanı olarak görevde kalan Elçibey'in önceliği Kafkasya'daki problemleri çözülmesine katkı sağlamak, bu bölgede yaşayan halklarla ilişkiler kurmak, Türk devletleri ile tarihten gelen milli bağları güçlendirmek, Müslüman ülkelerle ilişkileri geliştirmek ve demokrasinin üstün tutulduğu her ülke ile bağlantı kurmak olmuştur. O dış politikasını da saydığımız bu konular üzerine bina etmeye çalışmıştır. Elçibey, her platformda İran'da bulunan Azerbaycan Türkleri'nin millî haklarının çiğnenmesinin ve dillerinin yok sayılıp okullarda yasaklanmasının İran'ın geleceğine zarar vereceğini dağılmasına yol açabileceğini ifade etmiştir. İran'ın Güney Azerbaycan üzerinde uyguladığı yanlış politikaların devam etmesi gelecekte birleşik Azerbaycan'ın kurulmasına neden olacağını dile getirmiştir. Elçibey'in bütün bu açıklamaları ve İran'la ilgili düşünceleri İran hükümeti tarafından tehdit olarak algılanmıştır.⁴³ Böylelikle Elçibey döneminde Türk milliyetçiliğine dayalı bir Azerbaycan milliyetçiliği oluşturulmaya çalışmıştır. Haziran 1993 tarihinde düzenlenen bir darbe ile Elçibey'in dönemi son bulmuştur.⁴⁴

2.3. Haydar Aliyev Dönemi (1 Eylül 1993 – 31 Ekim 2003)

1993 yılının Eylül ayının başında gerçekleştirilen seçimde Haydar Aliyev %97 oyla iktidara gelmiştir. Ülkede meydana gelen çeşitli huzursuzlukları kontrol altına almak ve istikrarı temin etmek için ilk icraat olarak Rus yanlısı Suret Hüseyinov'u başbakanlık görevine getirmiştir. Aliyev önceki dönem Azerbaycan cumhurbaşkanı olan Elçibey'in tam tersi bir siyaset yürütmüştür. Aliyev'in milliyetçilik anlayışı, sadece ortak tarih ve kültürün paylaşıldığı Orta Asya Türk devletleri ve Türkiye ile sınırlı Türk milliyetçiliği olmayıp Azerbaycan sınırları içerisinde yaşayan diğer etnik gruplarla birleşmek amacını taşıyan bir

⁴² Uğur Güler, *Elçibey*, Ötüken yay, İstanbul 2006, s.16.

⁴³ Elif Yıldız Yüce, "1940'dan Günümüze Azerbaycan-İran Münasebetleri", *GAB Akademi*, C.3/1, Ankara 2023, s.83.

⁴⁴ Fuad Hacısalihoglu, *Azerbaycan'da Tarihçilik*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2012, s.182.

milliyetçilik olmuştur. Aynı zamanda hiçbir etnik unsura ayrıcalık tanımayarak ülkede yaşayan herkes için eşit bir vatandaşlık temeli oluşturmaya çalışmıştır.⁴⁵

Aliyev kendinden önceki yöneticilerin hatalarından ders alarak ve bölgedeki dengeyi korumak adına adımlar atmaktaydı. Rusya ile ilk etapta yakınlaşsa da özellikle Rusların Ermeni politikasının değişmemesi üzerine dengeli bir politika izlemeye yöneldi. Aliyev'in iktidarıyla birlikte dünyanın pek çok ülkesi ile ikili ilişkiler kuruldu. AB konseyine üye olundu ve daha başka pek çok kurumla ilişkiler geliştirildi. Türkiye ile olan ilişkiler ise başlangıçta beklenenin aksi bir istikamette gelişti. Türkiye ile yürütülen mesafeli politikanın Rusya ile denge sağlamak amaçlı olduğu düşünülmektedir. İlerleyen süreçte Türkiye ile ilişkiler aşamalı olarak artırılmış, Türkiye'nin petrol ihalelerindeki payında artış görülmüş ve pek çok önemli ihale Türklere verilmiştir. İki aşamalı olan politik çizgiye göre ilk aşamada önceki iktidarın neden olduğu zararlar giderilmeye çalışılmış, ikinci aşamadaysa dengeli bir siyaset uygulanarak farklı aktörler arasında uyumlu bir politika yürütülmeye gayret edilmiştir.⁴⁶

3. KARABAĞIN İŞGALI

15 Mayıs 1991 tarihinde resmi olarak Ermenistan, Azerbaycan'a karşı açık askeri operasyonların başladığını ilan eder. Bundan yaklaşık üç ay sonra 2 Eylül 1991 tarihinde Ermenistan'da "Artsax Ermeni Respubilkası"nın kurulduğu ve bağımsızlığının ilan edildiği duyurulur. 10 Aralık 1991 tarihinde Karabağ'ın birçok bölgesi Azerbaycan kontrolünden çıkarılarak Rus ve Ermeni askeri birlikleri tarafından işgal altında olan bölgede yasa dışı referandumla "Artsax Ermeni Respublikası" kabul edilir. 29 Aralık 1991 tarihinde de Rusya Federasyonu ve Ermenistan Cumhuriyeti arasında "*Dostluk, işbirliği ve karşılıklı güven*" anlaşması imzalanır. 1991 yılının son günlerine gelince Ermenistan parlamentosu, bundan sonra Karabağ'ı Azerbaycan'ın bir parçası gibi gösteren hiçbir uluslararası sözleşmeyi tanımayacaklarını açıklar. Bu açıklama, Azerbaycan'ın sınırlarına karşı yapılan açık bir tehdit ve aynı zamanda uluslararası hukuku çiğneyen bir açıklama olmuştur.⁴⁷

⁴⁵ Selda Şan - Zafer İbrahimoglu, "Azerbaycan Öğretim Programlarının Vatandaşlık Eğitimi Açısından İncelenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.37, İstanbul 2018, s. 73.

⁴⁶ Reha Yılmaz- Fatih Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4/1, Çankırı 2013, s.34.

⁴⁷ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri Dergisi*, S.4, Ankara 1996, s.20; Ramile Dadaşova,

Ermenistan silahlı kuvvetleri, 1991 Kasım ayından itibaren 1992 yılın ocak ayına kadar Karabağ bölgesinde, Cemilli, Meşeli, İmaret Qervened, Hocavend ve Salaketin köylerini, Kerkican kasabasını, Ağdere şehrini, işgal eder. İşgal edilen bu yerleşim birimlerinde yüzlerce insan, Ermenistan silahlı kuvvetlerine karşı koyup koymasına bakmayarak Ermeniler tarafından çocuk ve yaşlı demeden acımasızca öldürülmüş veya yaralanmıştır. Bunlar arasında 21 kişinin de yakılarak hayatlarına son verildiği nakledilir. Taraflar arasındaki gerginlik gittikçe daha da tırmanır. Azerbaycan tarafının sistemli orduya sahip olmaması, ordunun sadece gönüllü kişilerden oluşması ve Ruslar tarafından desteklenen Ermenilerle savaşa girmesi Azerbaycan tarafını zorlamıştır.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Danışmanlığı⁴⁸ (AGİD), 30 Ocak 1992 tarihinde Prag zirvesinde Azerbaycan ve Ermenistan'ın bu kuruma üye olmasıyla birlikte Karabağ sorununu uluslararası gündeme taşır. Aynı gün Azerbaycanlı mültecileri taşıyan bir helikopter Ermeni silahlı gruplar tarafından vurulur ve helikopter içerisinde olan 40 kişi hayatını kaybeder. İran ve Rusya bu konuda arabulucu olmak isterler. Ancak Azerbaycan, İran'ın arabuluculuğunu kabul etmez. 24 Şubat 1992 tarihinde Rusya Dış İşleri Bakanı ile Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Rusya'da ateşkes için bir araya gelir. Bu görüşmenin sonucunda ateşkes imzalanır. Ne yazık ki aradan çok zaman geçmeden Ermenistan bu anlaşmayı hiçe sayarak SSCB'nin de desteği ile Hocalı soykırımını yapar.

3.1. Hocalı Soykırımı

Hocalı, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin idari sınırları içinde olup Ağdam, Şuşa, Hankendi ve Askeran yolu üzerinde ve bölgede yer alan havaalanına yakın mesafede bulunan Azerbaycan'ın önemli şehirlerinden biri idi. Şehrin nüfusu yedi bin kişinin üzerindeydi.⁴⁹ Bölgenin tek sivil havaalanı burada bulunduğu için şehir ulaşım açısından özel bir konuma sahipti. Bu yüzden Dağlık Karabağ sorunu başlamadan önce Hocalı, mültecilerin sığındığı yer durumundaydı. Hocalı 1991 yılının yaz ve güz döneminde her taraftan kuşatıldı. İletişim sadece helikopter vasıtasıyla yapılmaktaydı. Hocalının bu kadar

Ermenistan- Azerbaycan: Dağlık Karabağ Sorunu Tarihi ve Siyasi Çözümü, Mütercim yay., Bakü 2019, s.250.

⁴⁸ 1 Ağustos 1975 tarihinde AGİD (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Danışmanlığı) ismiyle kurulan bu teşkilatın ismi, 15 Aralık 1994 tarihinde Budapeşte'de yapılan toplantıda AGİT (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) olarak değiştirilmiştir. Bkz: Sertif Demir, "Dünden Bugüne Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.6/11, İstanbul 2010, s.29.

⁴⁹ Thomas Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York University Press, 2003, s.172; Meşkure Yılmaz, "Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9/2, Elazığ 2013, s.100.

önemli olmasına bakmayarak, Azerbaycan'da iktidar olan Mütellibov Hocalı bölgesinin savunması için üzerine düşen çabayı göstermemekle suçlanmaktadır.⁵⁰

Bölgede yaşanan bu kritik gelişmelerden sonra 1992 yılının 25 Şubat'ı 26 Şubat'a bağlayan gece eski SSCB'ye aid 366. alayın desteğiyle Ermenistan silahlı birlikleri Hocalı'ya girer büyük bir soykırım gerçekleştirir. 51 Hocalıyı yerle bir eden işgalciler özellikle şehrin sivil nüfusuna karşı acımasızca davranırlar. Yüzlerce masum Hocalı sakinini hunharca katlederler. Dağlık Karabağ bölgesi topraklarında yaşanan silahlı çatışma sırasında işlenen en kanlı cinayetlerden birisi Hocalı soykırımı olmuştur. Ermenistan silahlı kuvvetleri ve Rus askeri birlikleri Hocalıdan ve civar bölgelerden ayırlamamış Azerbaycan Türklerinin neredeyse tamamını vahşice öldürmüşlerdir. Azerbaycan resmî kaynaklarına göre, Hocalı 'da yapılan bu katliamda 83'ü çocuk, 106'sı kadın ve 70'den fazlası yaşlı olmak üzere toplam 613 Hocalılı öldürülmüştür. 1275 kişi rehin alınmış, 150 kişiden ise bugüne kadar haber alınamamıştır. Elde edilen bilgilere göre Hocalı soykırımında 487 kişi sağlığından olmuş, 6 aile tamamen yok edilmiş, 26 çocuk her iki ebeveynini, 130 çocuk da ebeveynlerinden birini kaybetmiştir. Yapılan soykırımında şehitlerden 56 kişi işkenceyle öldürülmüş, kafaları koparılmış, gözleri çıkarılmış, diri diri yakılmış ve ayrıca gebe kadınların çocukları karınlarından çıkarılmıştır.⁵²

⁵⁰ Nazim Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Asam yay., Ankara 2001, s.40.

⁵¹ Aslanlı, *Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu*, s.404.

⁵² Beşir Mustafayev, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", *Karadeniz Araştırmaları*, C.29/29, Giresun 2011, s.25. ; İsmail Hacıyev, *Ermenilerin Azerbaycana Karşı Toprak İddidaları ve Kanlı Saldırıları*, Ecemi yay, Nahçıvan 2012, s.192. ; Rauf Garagözov, "Bir Kimlik Tespiti, Kolektif Şuur ve Sosyal Bir Travma Olarak Hocalı Faciası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9/2, Elazığ 2013, s.140; Tuğba Ürekli, "28. Yılında Hocalı Katliamındaki Belgesel Fotoğrafların Tarihi Kanıtlılığı ve Basın Mensuplarının Tanıklığıyla Değerlendirilmesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.124/244, İstanbul 2020, s.170.

Hocalıyı anlatan resim.

Hocalı'da bu katliam Ermeniler tarafından gerçekleştirildikten sonra Ermeni lider S. Sarkisyan İngiliz gazetesi Thomas Wala verdiği röportajda “Hocalıdan önce Azerbaycan Türkleri bizi iyi tanımıyorlardı. Azerbaycan Türkleri onlara şaka yaptığımızı sanıyorlardı. Ermenilerin sivil nüfusa el kaldırmayacağını sanıyorlardı. Fakat bu böyle değildi. Biz bunu kırmayı başardık. Biz bu fikri aradan kaldırdık”⁵³ diye ifade etmiştir.

3.2. Karabağda Gelişen Diğer Olaylar

İran, Hocalı soykırımından sonra arabuluculuk çabalarını artırmağa başlar. 7 Mayıs 1992 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve İran liderleri Karabağ'da gelişen olayları görüşmek üzere Tahrande bir araya gelirler. Görüşmeler sonucunda Azerbaycan ile Ermenistan arasında barış anlaşması imzalanır. Ancak anlaşmadan iki gün sonra Ermenistan ordusu, bölgenin anahtarı olarak kabul edilen Şuşa şehrini ve ardından 17 Mayıs 1992 tarihinde Karabağ bölgesini Ermenistan'a bağlayan Laçın şehrini işgal eder.⁵⁴ Dikkat çeken diğer detay ise aynı günlerde barış görüşmeleri için bölgeye gelen AGİT heyeti işgalin canlı şahidi olur.

Bunun üzerine Azerbaycan tarafı, barış görüşmelerinin sonuçsuz kaldığını ileri sürerek daha fazla toprak kaybetmemek amacıyla 12 Haziran 1992 tarihinde karşı saldırı için harekete geçer. Bu hareket sonucunda Ermenilerin işgal ettiği bazı bölgeler geri alınır.

⁵³ Wall. s.50.

⁵⁴ Araz Aslanlı, “Türk Dünyasının Kanayan Yarası Karabağ”, *Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, C.19, Ankara 2020, s. 200.

25 Ağustos 1992 tarihinde AGİT Minsk Grubu başkanı Mario Rafaelli Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret ederek tarafların arasında ateşkesi ilan için görüşmeler gerçekleştirir. Nihayet 27 Ağustos 1992 tarihinde Kazakistan'ın başkenti Almatı'da Azerbaycan, Ermenistan ve Kazakistan Dış İşleri bakanları bir araya gelerek ateşkes konusunda görüş birliğine varırlar ve bir anlaşma imzalarlar. Aradan fazla süre geçmeden bu anlaşma da Ermenistan tarafından ihlal edilip bozulur.

Bir sonraki ateşkes girişimi Rusya'nın adımıyla gerçekleşir. 19 Eylül 1992 tarihinde Rusya'nın Soçi şehrinde Azerbaycan, Ermenistan, Rusya ve Gürcistan savunma bakanları bir araya gelirler. 25 Eylül 1992 tarihinden itibaren ateşkes ilan edilmesi konusunda anlaşılırlar. Ancak daha önce de olduğu gibi Ermeniler ateşkesi hiçe sayıp saldırılarına devam ederler.⁵⁵

3 Ocak 1993 tarihinde Azerbaycan, ABD, Rusya ve Ermenistan temsilcileri ile Minsk Grubu başkanı Rafaelli bölgedeki problemleri görüşmek üzere Roma'da bir araya gelir. Görüşme sonucunda iki taraf arasında ateşkese uyulması konusunda söz alınıp anlaşma imzalanırsa da aradan fazla zaman geçmeden 27 Mart 1993 tarihinde Ermenistan tarafı Kelbecer şehrine saldırı başlatır ve bu saldırı altı gün boyunca devam eder. Azerbaycan 3 Nisan itibari ile Kelbecer'in Ermenistan tarafından işgal edildiğini resmen açıklar.⁵⁶ Kelbecer'in işgali sırasında birçok Azerbaycan Türkü şehit edilirken birçok insan da göçmen durumuna düşer. Bir taraftan Azerbaycan barış görüşmelerine devam ederken bir taraftan da Ermenistan Azerbaycan topraklarına saldırmaya devam eder. 8 Nisan 1993 tarihinde AB' ye üye ülkeler, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarından çıkması ve savaşın durdurulması konusunu Ermenistan tarafına iletirler.⁵⁷

Bütün olumsuzluklara rağmen Azerbaycan, Ermenistan'ın saldırılarını durdurması için uluslararası düzeyde girişimlerine devam eder. Cumhurbaşkanı Elçibey, AGİT üyeleri ile temaslarını sıklaştırarak Ermenistan'ın Karabağ'dan çekilmesi yönünde baskı yapar.⁵⁸

⁵⁵ Aslanlı, "Türk Dünyasının Kanayan Yarası Karabağ", s.198. Zeki Gürel, "Gün Ağarırken Karabağ", **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 9/27, Ankara 2020, s.980.

⁵⁶ Zühre Pehlivan, "Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikalarının Sonucu: Karabağ Sorunu", **Asia Minor Studies**, C.4/8, Ankara 2016, s. 94

⁵⁷ Fahrettin Çiloğlu, **Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar**, Sinatle yay., İstanbul 1998, s.163-164.

⁵⁸ İrfan Sancak, "Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri", **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, C.7/13, Rize 2018, s.57; Erhan Yoska, "Ebulfez Elçibey'in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı", **Journal of Universal History Studies**, C.3, Kayseri 2020, s. 216.

Ancak yapılan bütün çabalar sonuçsuz kalır ve Ermenistan'ın Karabağ'a saldırıları bir türlü durdurulamaz.⁵⁹

Rusya bölgede kontrolü elinde tutmak maksadıyla Azerbaycan ve Ermenistan liderleriyle sık sık görüşür. Bütün görüşmelerde Azerbaycan Kelbecer'in boşaltılmasının gerekliliğini vurgular. Lakin Ermenistan her zaman olduğu gibi bunu kabul etmez.⁶⁰ Azerbaycan'ın diplomatik çabaları ve ısrarı sonucunda 30 Nisan 1993 tarihinde BM'de Azerbaycan ve Ermenistan sorunu ve Kelbecer'in durumu ele alınır. Söz konusu oturumda alınan kararlar şunlardır:

- Kalıcı bir ateşkesin sağlanması için tüm askeri operasyonların ve diğer düşmanca eylemlerinin mutlak olarak durdurulmasını, işgalci güçlerin Kelbecer'den ve Azerbaycan'ın işgal altındaki diğer bölgelerinden çekilmesine,
- İlgili taraflara, AGİT Minsk Grubu süreci çerçevesinde anlaşmazlığın barışçıl çözümü için müzakereleri yeniden başlatmaları ve sorunun barışçıl çözümüne karşı her türlü eylemden kaçınmaları çağrısında bulunulmasına,
- Bu bölgede çatışmalardan etkilenen sivil halkın acılarının azaltılmasına yönelik insani yardım sağlanmasına ilişkin uluslararası faaliyetlerin sorunsuz bir şekilde geçmesi çağrısı yapılmasına,
- Genel Sekreterden, hâlihazırda aktif olan AGİT ve Minsk Grubu başkanlarının tavsiyeleri doğrultusunda Kelbecer bölgesinin ve ayrıca Azerbaycan'ın diğer işgal altındaki bölgelerindeki durumu değerlendirerek Konseye bir rapor halinde sunmasına,
- Bu sorunla aktif olarak ilgilenilmesine karar verilmiştir.⁶¹

Her ne kadar BM'de alınan kararların Azerbaycan açısından bazı artı yönleri olsa da Ermenistan'a Rusya'nın açık, Fransa ve ABD'in kapalı desteği sebebiyle çıkan kararlarda bizzat Ermenistan işgalci devlet olarak gösterilmemiş ve iki ülke arasında denge korunmaya çalışılmıştır.

⁵⁹ Nilufer Mutlu, "Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20/36, Uludağ 2019, s. 37.

⁶⁰ Cafersoy, s.85.

⁶¹ Ramile Dadaşova, "BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinə Dair Qətnamələrinin Azərbaycan Respublikası Tərəfindən İcra Edilməsi və Nəticələri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.11/1, İstanbul 2022, s.19; Havva Memmedova, Ermenistan Saldırganlığı Karşısında Birleşmiş Milletler'in Tutumu, *Gazi Akademik Bakış yay*, C. 2/4, Ankara 2009, s.25.

3 Mayıs 1993 tarihinde Rusya Türkiye ve ABD, AGİT süreci çerçevesinde bir barış girişimi başlattıklarını ilan ederek tarafların 14 Mayıs 1993 tarihine kadar Ermeni ordusunun Kelbecer'den geri çekilmesi, 17 Mayıs 1993 tarihten itibaren ise AGİT çerçevesinde barış görüşmelerinin devam ettirilmesi yönündeki teklifleri Azerbaycan tarafından kabul edilse de, Ermenistan her zaman olduğu gibi bunu da reddetmiştir. Bunun üzerine Rusya ve Ermenistan liderleri 27 Mayıs 1993'te bir araya gelerek bir görüşme gerçekleştirirler. Bu toplantıdan sonra Ermenistan AGİT çerçevesinde alınan kararları kabul ettiğini açıklar. Lakin aradan fazla zaman geçmeden Ermenistan aldığı bu karardan da vazgeçer.⁶²

Ermenistan'ın Karabağ'ı işgal amacıyla yaptığı bütün saldırılar sonucu yaklaşık 900 yerleşim yerinin, 150.000 evin, 7.000 kamu binasının, 693 okulun, 855 anaokulunun, 695 sağlık kurumunun, 927 kütüphanenin, 44 caminin, 6.000 sanayi ve tarım işletmesinin, 2.670 km otoyolun, 160 köprünün, 2.300 km gaz hattının, 15.000 km elektrik hattı ve 280.000 hektar orman arazisini tahrip edildiği nakledilmektedir.⁶³

Böylece Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'si Ermenistan tarafından işgale uğramıştır. İşgal edilen bu topraklar 30 yıl boyunca Ermenistan hâkimiyetinde kalmıştır. Kaynaklara göre Ermenistan, yaklaşık otuz bin Azerbaycan Türkünün ölümüne, bir milyondan fazla insanın mülteci durumuna düşmesine sebep olmuştur. Karabağ'ın işgal edilmesi ve bu savaşın uluslararası hukuk çerçevesinde çözüme kavuşturulması 30 yıl boyunca gerçekleşmemiştir.⁶⁴

3.4. İşgal Olan Azerbaycan Toprakları

Hankendi: 28 Aralık 1991 tarihinde Ermeniler tarafından işgal olmuştu. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin merkezi olan Hankendi'nin yüzölçümü 8,8 km² 'dir. Burada işgal sırasında yaklaşık 60 bin kişi yaşamaktaydı. Hankendi, kuzeyden Kelbecer, Terter,

⁶² Levon Chorbajan - Patrik Donabedian - Claude Mutfian , *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics Of Nagorno Karabagh*, Zed Books, London, 1995, s.36. ; Araz Aslanlı - Nazim Caferov, "Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.53, Ankara 2016, s.245; Araz Aslanlı, *Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri*, Berikan yay, Ankara 2015, s. 82.

⁶³ İsmail Akka, "Azerbaycan ve Ermenistan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8/14, Nevşehir 2008, s.77-78; Hasan Mert - Vefa Kurban, "Azerbaycan Basınında 1915 Ermeni Meselesi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16/3, Eskişehir 2016, s.185.

⁶⁴ İlhan Aras, "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü", *Avrasya Etüdları Dergisi*, C.51/1, Aydın 2017, s.95; Gülzar İbrahimova, "Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ve Nahçıvan Ermenilerinin İşgalcilik Planları", *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C.4/1, Niğde 2019, s.30; Nurhan Aydın, "Türkiye'nin Dağlık Karabağ Politikası", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9/2, Elâzığ 2013, s.163.

Ağdere, Ağdam, güneyden Şuşa, doğudan Hocavend, batıdan Lâçin, merkezden ise Hocalı ve Askeran bölgeleriyle çevrilidir. Bu şehir Karabağ Hanı Mehdigulu Han tarafından kurulmuş olup 1847-1923 tarihleri arasında Hankendi olarak adlandırılmıştır. 18 Eylül 1923 yılında Karabağ Bölge Komünist Parti Komitesi'nin kararıyla Hankendi ismi değiştirilerek Stepanakert adı verilmiştir. Arkeolojik çalışmalar neticesinde elde edilen bulgular (Çanak-çömlek ve mezarlar) bu yerleşim merkezinin tarihi geçmişinin Demir Çağı'na kadar gittiğini ortaya koymaktadır.

Hocalı: 26 Şubat 1992 tarihinde Ermeniler tarafından işgal edilen ikinci yerleşim yeridir. Tarihi kaynaklar göre Hocalı'nın geçmişi antik çağlara kadar uzanmaktadır. Hocalı bölgesi, Kafkasya'da Karabağ sıradağlarının kuzeydoğu yamaçlarında yer almaktadır. Yüzölçümü 0,94 bin km² olup o dönemde nüfusu yaklaşık 29 bin kişidir. Hocalı ile Bakü arasındaki mesafe 375 kilometredir. Lâçin, Kelbecer, Ağdam, Hocavend ve Şuşa bölgeleriyle komşudur. 25 Şubatı 26 Şubat'a bağlayan gece, Ermeni silahlı kuvvetleri ile Hankendi'de bulunan eski SSCB'ye bağlı 366.alaya ait 10 tank, 16 zırhlı personel taşıyıcı araç (sıklıkla yerini değiştiren bir askeri birlik), 9 piyade savaşı aracı, 180 askeri uzman ve özel kuvvetler eşliğinde Hocalı kuşatılır birçok insanın şehit olduğu acımasız bir soykırım yapılır.⁶⁵

Şuşa: 8 Mayıs 1992 tarihinde Ermeni ve Rus birlikleri tarafından işgal edilmiştir. Şehrin temelini 1750 yılının sonuna doğru Cavanşirlerin kabile reisi olan *Penaheli Han* tarafından atıldığı nakledilir. Şehir üç taraftan yüksek dağlarla çevrilidir. Şuşa, Azerbaycan'ın bilim, kültür, sanat ve edebiyatının merkezi konumundadır. Şuşa da yer alan mimari anıtlar son derece önemlidir. İşgalden önce bölgede 250'den fazla tarihi eserin ve müzenin bulunduğu nakledilir. Ermeni birlikleri Şuşa'yı işgal ettikten sonra yüzlerce kültürel anıt ve mabedin kısıacası orada bulunan her şeyi yıkmışlardır. Şehrin çevresinde ve bölgedeki köylerde bulunan mezarlıkların tahrip edilmesi, Ermenilerin ne kadar acımasız olduklarının açık göstergesidir. Şuşa'da Ermeni silahlı grupları ile yapılan ölüm kalım mücadelesinde 195 kişi şehit olmuş, 165 kişi yaralanmış ve 58 kişi ise esir alınmıştır.⁶⁶

⁶⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu, "21.Yüzyılda Hocalı Olayları", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. 9/2, İstanbul 2013, s. 135; Toğrul Halilov, "Nahçıvan'daki Tunç Çağı Yapılarında Bulunmuş Hançerler Ok ve Mızrak Uçları", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3/5, Giresun 2011, s.16; Ganire Paşayeva, *Hocalı Soykırımı: Tanıkların Dilinden*, Elm yay, Bakü 2011, s.30.

⁶⁶ Qaçar Çingiz, *Köhnə Şuşa*, Şerq - Qerb yay, Bakü 2019, s.200-202; Nazim Memmedov, *Azərbaycan Respublikasının Şuşa Şəhərinin Tarixi*, Avropa nəşriyyatı, Bakü 2016, s.40; Zahid Abbasov, *Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət və Tarix İncisidir*, Poliqrifiya yay, Bakü 2010, s. 73.

Laçın: 18 Mayıs 1992 tarihinde işgal edilmiştir. Kuzeyden Kelbecer, doğudan Hocalı, Şuşa ve Hocaent, güneyden Kubadlı bölgesi, batıdan ise Ermenistan Cumhuriyetiyle sınırı bulunmaktadır. Delidağ ve Kızılboğaz dağları bölgenin en büyük dağlarıdır. Cıva ve çeşitli metaller bakımından bölge zengindir. İlçe sınırları içerisinde maden suyu kaynakları da bulunmaktadır. İşgalden önce burada bir okul öncesi, 17 ilkokul, 36 ortaokul, bir köy meslek-teknik okulu ve 54 kütüphane bulunmaktaydı. İşgal öncesine kadar Laçın bölgesinde ki bütün antik yapılar korunuyordu. İşgal ile bunlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir. İşgal sırasındaki çatışmalarda 259 şehit verilmiş ve 225 kişi yaralanmıştır.⁶⁷

Hocavend: 2 Ağustos 1992 tarihinde işgal edilmiştir. 1.46 bin km² yüzölçümüne sahiptir. İşgal sırasında burada yaklaşık 45 bin Azerbaycan Türkü yaşamaktaydı. Bakü'ye uzaklığı 334 kilometredir. Bu bölge Kafkasya'daki Karabağ sıradağlarının güney ve kuzeydoğu yamaçlarında yer almaktadır. Arkeolojik kazılarda bulunan eserler bu bölgenin tarihinin antik çağlara kadar geriye gittiğini göstermektedir.⁶⁸

Kelbecer: 2 Nisan 1993 tarihinde Ermeniler tarafından işgal olunan beşinci şehirdir. Kelbecer bölgesi batıda Ermenistan Cumhuriyeti, kuzeyde Daşkesen, Hanlar (Gökgöl), Goranboy, kuzeydoğuda Terter, doğuda Ağdam, Hocalı, güneyde Lâçın bölgeleriyle komşudur. O dönem Kelbecer'in nüfusunun 85,5 bin kişi olduğu kaydedilir. Kelbecer'in nüfusunun yüzde doksan sekizini Azerbaycanlılar, kalan yüzde ikisini ise Ruslar, İran'dan göç etmiş Kürtler ve diğer gruplar oluşturmaktaydı. Kelbecer ismi, Türkçe'den gelmekte olup eski Türkçe'de "Kevliçer" olarak geçmektedir. Çay/dere üzerinde bulunan kale anlamına gelmektedir. Kelbecer bölgesinde Terterçay Nehri boyunca kayalar üzerinde seri olarak dizilmiş eski mağaralar bulunmaktadır.⁶⁹ Kelbecer, su kaynaklarının bol olduğu bir bölge olup burada 400'den fazla su kaynağının olduğu bilinmektedir. Kelbecer bölgesi yeraltı madenleri bakımından da zengindir. Burada cıva, altın ve farklı kompozisyon metallerin yanı sıra maden suları da vardır.

Ağdam: Ermeniler diğer bölgelerden sonra 23 Temmuz 1993 tarihinde de Ağdam'ı işgal etmişlerdir. Yüzölçümü 1,15 bin km² dir. O dönem ki nüfusu 204 bin kişi olduğu ifade edilir. Bölgenin merkezi olan Ağdam Bakü'den 362 km uzaklıktadır. Bölge işgal

⁶⁷ Reftar İmanov, *Azərbaycan'ın Arazi Bütövlüyünə Qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti*, Adiloğlu yay, Bakü 2005, s.251.

⁶⁸ Waal, s.320.

⁶⁹ Niyaz Hacıyev, *Karabağ Tarihinden Sənədlər*, Genclik yay, Bakü 2005, s.192.

edilmeden önce 34 anaokulu, 16 ilkokul, 36 ortaokul ve 37 lise bulunmaktaydı. Ermenilerin Ağdam'ı işgali sırasında 538 kişi şehit olmuş, 587 kişi ise yaralanmıştır.⁷⁰

Cebrayıl: Burası da Ermeniler tarafından 23 Ağustos 1993 tarihinde işgal edilmiştir. Karabağ dağ silsilesinin Güney etekleri ile Araz Nehri arasında yer alır. Güney tarafı İran'a sınırdır. İşgalden önce bölgede 10 kültür evi, 58 kütüphane ve 66 okul bulunmaktaydı. Bunlardan 16'sı ilkokul, 25'i ortaokul ve 25'i liseydi. Bölgenin tarihi eski olup burada antik dönemlere ait tarihi ve mimari eserler bulunmaktadır. Taş devrine ait Şıxlar mağarası, XII. asırda inşa edilmiş Kız kulesi, XI.-XII. asırlara aid *Hudaferin* köprüsü, XIII. ve XIV. asırlara ait *Dağ Tüması* mağarası, Orta Çağ ve XIX. yüzyıldan kalan *Agoglan* mezarlığı bunlara örnek olarak gösterilebilir.⁷¹ 1-5 Nisan 2016 tarihleri Cebrayıl için özel önem arz etmektedir. Zira dört gün süren ve Nisan savaşları olarak bilinen söz konusu bu günlerde Cebrayıl bölgesinden Azerbaycan ordusu ile Ermeni güçlerinin çatışmasında her ne kadar Cebrayıl şehrinin merkezi alınamasa da buraya bağlı toprakların önemli bir kısmı Ermenilerden geri alınmış ve Ermenilere karşı önemli bir üstünlük sağlanmıştır.⁷²

Fuzili: 23 Ağustos 1993 tarihinde Cebrayıl ile beraber Ermeniler tarafından işgal olunan sekizinci şehirdir. Bölge Karabağ sıradağlarının güneydoğu etekleri ile Aras nehri arasında yer alır. Güneyde Araz nehri boyunca İran'a sınırdır.

Gubadlı: 31 Ağustos 1993 tarihinde işgal edilmiştir. Gubadlı, küçük Kafkasya'nın güneybatı bölgesinde yer almaktadır. İşgal edildiği dönemde burada bir anaokulu, 17 ilkokul, 31 ortaokul, 15 lise ve bir teknik-meslek okulu faaliyet göstermekteydi. Bölgede Bazar nehri üzerinde ki başta 1867'den kalma *Lalezar köprüsü* olmak üzere bazı tarihi eserler dikkat çekmektedir.⁷³

Zengilan: Ermeniler tarafından işgal edilen son bölgedir (29 Ekim 1993). Zengilan, ülkenin güneybatısında yer alıp Ermenistan ve İran sınırında Bakü-Culfa-Nahçıvan karayolu üzerinde stratejik açıdan önem arz eden bir konuma sahiptir. Burası çeşitli dönemlerde sık sık el değiştirmiştir. Örneğin 1828 yılına kadar bölgenin Basitçay nehrinden batıya doğru uzanan kısmı Nahçıvan, doğuya doğru uzanan kısmı ise Karabağ

⁷⁰ Rizvan Axundov, *Ağdamın Canım, Qanıım: Doğma Azərbaycanım*, Apostrof yay., Bakü 2015, s.28; Baxşeyiş Abbasoğlu, *Ağdam Ağrıları*, Şuşa nəşriyyatı, Bakü 2003, s.56.

⁷¹ Timur Seli, "Kavimler Köprüsü Aras", *Bilgi*, S.3, Ankara 1996, s. 95.

⁷² Murad Gülemali, *Aprel döyüşləri: Trilogiya*, Elm yay., Bakü 2018, s.258; Şövqi Bünyatov, *20 Yanvar Hadisəsi və Aprel Döyüşlərinin Milli Ruhumuzun İnkişafındakı Rolü*, Zardabi yay., Bakü 2017, s.148.

⁷³ Aydın Mirzəzadə, *Qarabağ Düyümü*, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı 2012, s.56.

Hanlığı'nın topraklarına aitti. 1929 yılında Kafkasya Birleşik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kararıyla Zengilan ilinin *Nüvedi*, *Toğud*, *Ernezir* köyleri, 1946 yılındaysa yaklaşık dört bin hektar ormanlık alan Azerbaycan'dan alınıp Ermenistan'a bağlanmıştır.⁷⁴

İşgal döneminde bölgeden Bakü-Erivan demiryolu ile İmişli-Lâçin ve Bakü-Şerur otoyolları geçmekteydi. Bakü'ye en uzak yerlerden biri olan Zengilan 385 km. mesafededir. İşgalden önce Zengilan bölgesinde 9 anaokulu, 19 ilkökul, 27 ortaokul, 15 lise, 1 teknik-mesleki okulu, 35 kütüphane ve 8 kültür evi bulunmaktaydı.⁷⁵

Ermeniler tarafından işgal olunmuş arazileri gösteren harita.⁷⁶

26 Nisan - 2 Mayıs 1994 tarihleri arasında AGİT'ten bir heyet Karabağ bölgesini ziyaret eder. Daha sonra 4 - 5 Mayıs 1994 tarihleri arasında ise Bışkek de AGİT çerçevesinde Rusya ve Kırgızistan Dış İşleri temsilcileri ile Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri bir araya gelirler. Yapılan görüşme sonucunda 5 Mayıs 1994 tarihinde *Bışkek Protokolü* imzalanır.⁷⁷

İmzalanan protokolde savaşın Azerbaycan ve Ermenistan halkına zarar verdiğini ve çatışmaların durdurulmasının önemi vurgulanır. 8 Mayıs'ı 9 Mayıs'a bağlayan geceden itibaren ateşkes ilan edilmesi ve tarafların aralarında problem olan bazı sorunların birlikte çözülmesi konusunda anlaşmaya varıldığı bildirilir. 12 Mayıs 1994 tarihinden itibaren ateşkes rejimi uygulanmağa başlanır. Bu ateşkes iki ülke arasındaki savaşın bir süreliğine

⁷⁴ Eli Sobulu, *Rusiya İşğalları və Zəngilan: 1930-1993*, Avropa nəşriyyatı, Bakü 2013, s.528.

⁷⁵ İsmail Özçelik, *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, Bilge yay, Ankara 2003, s.58; Yunus Hüseynov, *Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihi*, Elm yay, Bakü 2019, s.141.

⁷⁶ Metin Akoğlu, Azerbaycan, <https://www.aydin24haber.com/azerbaycan-2-1969yy.htm> (23.05.2024).

⁷⁷ Mehmet Çağatay Güler, "Karabağ'ın Özgürleştirilmesi Ve Sahadaki Yeni Denklem", *Seta Perspektif*, S.301, Ankara 2020, s.3.

durmasını sağlamıştır. Bu savaşın sona erdiğini göstermiyordu. Zira her zaman olduğu gibi sık sık Ermeniler cephede ateşkes ihlallerine devam etmekteydi.⁷⁸

4. İŞGAL SONRASI DÖNEM

Ateşkes anlaşmasının yürürlüğe girmesinin ardından sorunun barışçıl yollarla çözülmesi yönünde Azerbaycan'ın çeşitli girişimleri olmuştur. Biz burada ikinci Karabağ savaşına kadar Karabağ konusunda yapılan çalışmaları vermeye çalışacağız.

12 **Mayıs 1994** tarihinde ateşkes imzalandıktan sonra Rusya'nın Minsk Grubu temsilcisi Vladimir Kazimirov, Haziran ve Temmuz aylarında Bakü, Erivan ve Hankendi'ne barış amaçlı sık sık ziyaretler gerçekleştirir. Kazimirov yaptığı görüşmelerin amacını ateşkesi güçlendirmek ve “*Büyük Siyasi Anlaşmanın*”⁷⁹ alt yapısını hazırlamak olduğunu belirtir. Rusya şayet kendisinin arzuladığı Büyük Siyasi Anlaşma imzalanırsa çatışma bölgesine Rus ordusunun gönderilmesi ve gelecekte bu sorunun çözülmesinin kendi kontrolünde olmasını ve böylece, Kafkasya'daki konumunu güçlendirmeyi hedefliyordu. Ancak Batılı ülkeler, Rusya'nın Kafkasya'daki etkisinin daha da artmasını istemiyorlardı. Özellikle ABD bu konudaki itirazlarını açıkça dile getirmiştir. AGİT ve Rusya arasında zaman zaman yaşanan gerginliğin asıl nedeni, Ermenistan ile Azerbaycan arasında var olan sorunların AGİT şemsiyesi altında çözümlenmesi mi yoksa Rusya kontrolünde mi çözüme kavuşturulması olmuştur.⁸⁰

Azerbaycan, barış planı çerçevesinde bölgede barış gücü olarak sadece Rus askerlerinin konuşlandırılmasına karşı çıkmıştır. 1994 yılının Temmuz ayına gelindiğinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Rus askerlerinin AGİT barış güçlerinin bir parçası olarak bölgeye girişini kabul edebileceğini belirtmiştir.⁸¹ 16 **Eylül 1994** tarihinde AGİT komitesi çatışma bölgesine gönderilecek barış gücünün çok uluslu olmasına karar verdiği halde, muhtemelen Rusya'nın etkisinin azalacağı gerekçesiyle Ermenistan bunu kabul etmemiştir.⁸² 20 **Eylül 1994** tarihinde Azerbaycan ile bazı Batılı petrol şirketleri

⁷⁸ Əhməd Terabik, Qarabağ: *Qafqazda Sülhə Aparan Yol*, Qafqaz yay, Bakü 2017, s.87. Sadir Məmmədov, Tural Məmmədov, *Dağlıq Qarabağ Həqiqətləri və Beynəlxalq Hüquq*, Mütərcim yay, Bakü 2018, s.85.

⁷⁹ Basında yazılanlara göre, Rusya'nın önerdiği “Büyük Siyasi Anlaşma” Karabağ sorununa dört aşamalı bir çözüm öngörüyordu. İlk aşamada tarafların askeri güçlerinin 5-10 km geri çekilmesi, Ermeni kuvvetlerinin iki gün içinde Ağdam ve Fuzuli'den çıkması, barış gücü ve gözlemcilerin güvenliği için şerit oluşturulması; ikinci aşamada da, Ermeni ordusunun Cəbrail'den çekilerek karşılıklı rehine ve esir değişimi, üçüncü aşamada ise Ermenilerin üç hafta içinde Zəngilan, Kubadlı ve Kelbecer'den ayrılması, son aşamada da Dağlık Karabağ, Laçın ve Şuşa'nın durumu tartışılacaktı. Bkz: Araz Aslanlı - Nazim Caferov, s.252.

⁸⁰ Aliyev, s.57.

⁸¹ Sancak, s.59

⁸² Mehman Abdullayev, *Azerbaycan ve AGİT*, Elm yay., Bakü, 2010, s.85.

arasında imzalanan anlaşmaların etkisiyle aşamalı olarak kimi Batılı ülkelerin Azerbaycan'a bakış açıları olumlu yönde değişmeye başlamıştı.⁸³

Batılı ülkelerin Kafkasya'ya ilgisinin arttığını gören Rusya, 16 **Mart 1995** tarihinde Ermenistan'la 25 yıllık askeri bir anlaşma imzalar. Rusya Federasyonu ve Ermenistan devlet başkanları arasında imzalanan bu anlaşmaya göre Ermenistan'ın bazı bölgelerinde Rusya'nın askeri üs kurmasına karar verilir.⁸⁴

15 **Mayıs 1995** tarihinde Moskova'da yapılan görüşmelerde Ermenistan, Minsk konferansı sürecine katılmama kararı almıştır. Böylece, Ermenistan'ın aldığı bu karar nedeniyle yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştır.⁸⁵ Diğer bir ifadeyle AGİT Minsk Grubu'nun 1995 yılında yaptığı görüşmelerde Ermeni tarafının işgalci konumundan taviz vermediği için herhangi bir sonuç alınamamıştır.

27 **Şubat 1996** tarihinde, AGİT Minsk konferansının eş başkanları V. Lozinski ve H. Talvitye, AGİT Başkan Vekili Flavio Cotti, Minsk grubunun eş başkanları V. Kazimirov ve R. Niberg bölgeyi ziyaret ederler. Ziyaret sırasında AGİT Dönem Başkan vekili Flavio Cotti, Azerbaycan sınırları içerisinde özerk cumhuriyetin kurulmasını desteklediğini ve sorunun çözülmesi için her türlü desteği vereceklerini açıklar.⁸⁶

15- 18 **Haziran 1996** tarihinde Moskova'da Karabağ sorunu görüşmek üzere Minsk Grubu yeni bir toplantı yapar. Görüşmenin odak noktasını, Şuşa ve Lâçin'in tahliyesi ve tarafların güvenliğinin sağlanması oluşturur. Müzakereler sırasında Ermeni tarafı, Azerbaycan'ın askeri açıdan çok güçlendiğini ve bunun Ermenistan için bir tehdit oluşturacağını öne sürerek Şuşa ve Lâçin'den ayrılmalarının imkânsız olduğunu belirtir. Daha sonra 1-5 **Temmuz 1996** tarihlerinde Stockholm'de yapılan müzakereler, Moskova'daki tartışmaların bir nevi devamı niteliğinde olmuştur. Moskova ve Stockholm

⁸³ Sedat Çal, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden Değerlendirilmesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.63/4, Ankara 2008, s.89.

⁸⁴ Azerbaycan'ın Rusya'ya karşı mesafeli duruşu ve Gürcistan'ın Rusya karşıtı politikası Rusya'nın Kafkaslardaki güvenlik politikalarının seyrini belirlemiştir. Bu adımla Rusya, Ermenistan üzerindeki etkinliğini artırarak Kafkaslarda askeri varlığını korumaya ve güçlendirmeye çalışmıştır. Bu yüzden Ermenistan ve Rusya arasındaki askeri işbirliği anlaşması yapılmıştır. Bkz; Ali Asker, "Rusya'nın Ermenistan'da Askerî Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme", *Ermeni Araştırmaları*, S. 41, Karabük 2012, s.97.

⁸⁵ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5/1, Samsun 1990, s.243.

⁸⁶ Demir, s. 28.

görüşmelerinde Minsk grubu eş başkanlarının tutumu, Ermeni tarafının isteklerine daha yakın olduğu için sunulan tekliflerin hiçbiri Azerbaycan tarafından kabul edilmez.⁸⁷

2- 3 **Aralık 1996** tarihinde 52 Avrupa ülkesi, 10 Asya devlet ve hükümet başkanlarının katılımıyla AGİT Lizbon zirvesi gerçekleştirilir. Lizbon zirvesinin en önemli gündem maddelerinden biri Azerbaycan-Ermenistan sorunu olmuştur. Lizbon zirvesinde Azerbaycan tarafı, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü AGİT ilkeleri çerçevesinde korumak şartıyla, Azerbaycan sınırları içerisinde Karabağ Özerk Cumhuriyeti'nin kurulmasını kabul edeceğini beyan eder. Azerbaycan'ın bu önerisi, Ermenistan hariç tüm AGİT Minsk Grubu üyeleri tarafından desteklenir.⁸⁸ Ermenistan'ın Azerbaycan'ın önerisini reddetmesi ve zirve bildirgesinin kabul edilmesini engellemesi nedeniyle üçüncü ülkeler Azerbaycan tarafına teklifinden vazgeçmesinde ısrar ederler.

Azerbaycan temsilcilerinin karşı önerileri üzerine, bildirgenin 20. maddesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan cümlelere yer verilir. Ancak Ermeni temsilciler bildirgenin 20. maddesini de kabul etmezler. Azerbaycan'ın bildirmede itiraz ettiği başka noktalar da vardı. Nihayet sorunun aşılmasında toprak bütünlüğü ilkesini vurgulayan bir açıklama bulunmazken, metine kendi kaderini tayin etme hakkına ilişkin açıklamalar eklenir. Bunu yeterli bulmayan Azerbaycan tarafı, zirvede alınan kararların hiçbirini imzalamaz. Bunun üzerine özellikle Türkiye ve Fransa'nın arabuluculuğu ile bir orta yol bulunur.⁸⁹ Azerbaycan da veto kararından vazgeçerek sonuç bildirgesini imzalamak durumunda kalır. Zirve sonunda 3 Aralık 1996 günü AGİT Başkan Vekili F. Kotti, yaptığı açıklamada toplantı esnasında Azerbaycan'ın üç maddelik talebine yer verir. Bunlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü, Azerbaycan sınırları içerisinde Karabağ'a Özerk Cumhuriyeti'nin kurulması ve bölgede yaşayan insanların güvenlik altına alınması şeklindedir. Ancak bu istekler ne yazık ki metne konulamamış sadece açıklamada kalmıştır.

Lizbon zirvesinin ardından AGİT Minsk grubunun eş başkanlık kurumunda bazı değişikliklere gidilir. İlk olarak, **Ocak 1997**'de Minsk grubuna Fransa'yı temsil eden bir eş başkan atanır. Lizbon zirvesinden sonra özellikle Minsk Grubu eş başkanlarının ortaya koyduğu çözüm önerileri, Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları arasında doğrudan

⁸⁷ Tural Memmedov,- Sadir Memmedov, s.56.

⁸⁸ Ali Hasanov, *Azerbaycan ve AGİT; Ermenistan Azerbaycan Sorunu Avrupa Tehlikesizlik Fonunda*, Kafkas yay., Bakü 1997, s.48.

⁸⁹ Hasanov, s.70.

görüşmelerin başlamasını ve iki ülke arasındaki sorunları yüz yüze konuşmalarını sağlamıştır.⁹⁰

Takip eden süreçte AGİT tarafından üç *çözüm modeli* (barış anlaşması taslağı) önerilmiş, ancak bunlardan birisi Azerbaycan, diğer ikisi de Ermenistan tarafından kabul edilmediği için uzlaşma sağlanamamıştır. Bunlar, *paket çözüm*, *aşamalı çözüm* ve *ortak devlet* şeklinde ifade edilebilir. Çözüm modelleri genelde aynı maddeleri içermekle beraber, önemli farklılıklar da barındırmaktadırlar. Modellerin her üçünde de ekonomik unsurlar ön plana çıkarılarak, bölgenin kalkınması, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve bölgeye yabancı yatırımın gelmesi için barışın şart olduğu vurgulanmıştır. İmzalanacak anlaşmanın bölgenin geleceğine ilişkin olumlu beklentileri artıracığı, bölge halkları arasındaki işbirliğini artırarak refaha katkıda bulunacağı belirtilmiştir. Ayrıca, her üç modelde de Ermenistan silahlı güçlerinin, Ermenistan sınırları içine dönmesi gerektiği vurgulanmakta, bununla beraber Azerbaycan güvenlik ve emniyet kuvvetlerinin “Dağlık Karabağ yönetiminin rızası olmadan bu topraklara girmemesi gerektiği ifade edilmiştir. 18 **Temmuz 1997**’de ortaya konan ilk çözüm modeli olan *paket çözüm*, (resmi ismi Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Kavuşturulmasına İlişkin Çok Boyutlu Sözleşme), sorunun halledilmesine dair tüm önemli noktaları içeren bir anlaşma sürecini öngörmekte idi. Sözleşme’nin giriş kısmında tarafların BM Antlaşması’na, AGİT’in temel ilkelerine, uluslararası hukukun genel kurallarına bağlı kalmaları ve BM Güvenlik Konseyi’nin 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararlarına uymaları gerektiği vurgulanmıştır. *Paket çözüm* taslağına göre taraflar soruna ilişkin iki anlaşma imzalamalı, bunlardan birisi barışın şartlarını, diğeri ise “Dağlık Karabağ”ın statüsünü belirlemeliydi. İlk anlaşmada, tarafların sorunun çözümüne ilişkin olarak silahsız çözüm sürecine tamamen uyacaklarını taahhüt etmeleri gerekiyordu. Çözüm modeli, Ermenistan ordusunun kendi sınırları içerisine çekilmesini de öngörmekteydi. Bu madde, Azerbaycan toprakları içerisinde Ermenistan ordusunun bulunmasının AGİT tarafından itiraf edilmesi anlamına da gelmekteydi.⁹¹

İkinci anlaşma metninde tüm çatışan tarafların Azerbaycan’ın ve Ermenistan’ın toprak bütünlüğünü kabul etmeleri ve Azerbaycan içerisinde *Dağlık Karabağ* isimli devlet kurumunun oluşturulmasına yer verilmiştir. İkinci kısımda, *Dağlık Karabağ* coğrafyasında öncelikle oluşturulacak devlet yapısının Anayasasının ve yasalarının geçerli olacağı ve bu yapının polis güçleri ile beraber orduya sahip olabileceği de belirtilmekte idi. **2 Aralık**

⁹⁰ Ehmedov, s.49.

⁹¹ Aliyev, s.136.

1997’de sunulan *aşamalı çözüm* (resmi ismi Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Durdurulmasına İlişkin Sözleşme), öncelikle barışın tam olarak yerleşmesini, mültecilerin geriye dönmelerinin şartlarının hazırlanmasını vurgulamakta, bölgede kurulacak özerk yapının statüsüyle, Laçın ve Şuşa’nın durumuyla ilgili görüşmelerin daha sonra yapılması konusunda anlaşılmasını öngörmekte idi. Bu taslakta, ilk adımlar atıldıktan sonra bölgeye, AGİT tarafından 1994 yılında Budapeşte’de yapılan zirvenin sonuç bildirisinde de öngörüldüğü üzere, barışı sağlama birliklerinin gelmesine yer verilmiştir.⁹²

7 Kasım 1998’de sunulan ve *ortak devlet* (resmi ismi Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Çok Yönlü Çözümüne dair İlkeler) olarak isimlendirilen son çözüm modeli, *Dağlık Karabağ Cumhuriyeti* kurulmasını ve bu cumhuriyetin Azerbaycan sınırları içinde, onunla ortak devlet oluşturmasını öngörmekteydi. Taslakta, ortak devleti yönetmek için Azerbaycan’ın ve Dağlık Karabağ’ın devlet başkanlarının, başbakanlarının ve parlamento başkanlarının temsilcilerinden oluşan ortak komitenin kurulması gerektiği ifade edilmekteydi. “Ortak Devlet” taslağında diğer taslaklardakine ek olarak, Dağlık Karabağ’ın resmi dili olarak Ermenice gösterilmekte, “Dağlık Karabağ’ın isterse kendi parasını basabileceği hususuna da yer verilmekte idi. Taslağın ilerleyen kısımlarında, Laçın koridorunun, Şuşa rayonunun durumları, barış anlaşmasının içeriği ve güvencesi ile ilgili maddelere yer verilmekte idi. Taslağın son kısmında ise çatışan taraflar arasında imzalanacak anlaşmaların güvence altına alınması için Rusya, ABD ve Fransa devlet başkanlarının ortak çalışmalar yapacağı vurgulanmaktaydı. İlk iki tasarı Azerbaycan tarafından kabul edilmesine rağmen Ermenistan tarafından reddedildiği için, AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları üçüncü tasarıyı ortaya koyma gereği duymuşlardır. Özellikle Rusyalı Eşbaşkanın etkinliği ile hazırlanan ve Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü bozan üçüncü öneri ise Azerbaycan tarafından kabul edilmediği için uygulanamamıştır.⁹³

Karabağ sorunun çözümü için yukarıda bahsettiğimiz öneri ve çabalar dışında bölge devletleri ve küresel güçler tarafından da çeşitli arabuluculuk girişimlerinde bulunulmuştur. Örneğin bölge devletleri olan Rusya, Türkiye, İran ve Gürcistan farklı zamanlarda arabulucu olmağa çalışmışlardır. Rusya ve İran’ın arabuluculuğu kabul edilmiş ancak Türkiye’nin önerileri her defasında Ermeniler tarafından reddedilmiştir.⁹⁴

⁹² Sıhıleyev - Yılmaz, s. 33.

⁹³ Reha Yılmaz, “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *GOP Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.2, Çankırı 2010, s.72.

⁹⁴ Aslanlı, *Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu*, s.418; Zekeriya Türkmen, “Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5/10, Bışkek 2004, s.15.

15-17 **Temmuz 1999** tarihlerinde Haydar Aliyev ve Robert Koçaryan AGİT Minsk Grubu eş başkanlarının katılımıyla İsviçre’de Karabağ sorununun barışçıl çözüm sürecini konuşmak için bir araya gelirler. Haydar Aliyev Cenevre’de Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ile baş başa görüşmüştür. 16 Temmuz 1999 günü İsviçre’nin Leman Gölü yakınlarındaki Le Sogi Sarayı’nda gerçekleşen görüşme yaklaşık 2,5 saat sürmüştür. Başkanlar arasındaki bir sonraki görüşme, aradan fazla zaman geçmeden 21-23 Ağustos 1999 tarihinde Cenevre’de gerçekleşmiştir.⁹⁵

14 Ağustos 2002’de iki ülke lideri Haydar Aliyev ile Robert Koçaryan Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde Dağlık Karabağ sorunu için tekrar bir araya gelmişler ve dört saat süren bir görüşme gerçekleştirmişlerdir.⁹⁶

25 Eylül 2002 tarihinde AGİT Minsk Grubu eş başkanları ve üyeleri önce Ermenistan’a ziyaret etmişler daha sonra Karabağ bölgesine geçmişlerdir. Üçüncü durakları da Bakü olmuştur.⁹⁷

2003 - 2020 yılları arasında Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgaline ilişkin süreçte söz konusu sorunla ilgili iki sürecin ön plana çıktığı görülür. Bunlar *Praga süreci* ve *Madrid ilkeleri*’dir. 2004 yılından itibaren “Praga Süreci” çerçevesinde Azerbaycan ve Ermenistan Dışişleri bakanlığı arasında doğrudan görüşmeler başlamıştır. Sorunun çözümü istikametinde arzu edilen olumlu bir ilerleme sağlamamıştır.⁹⁸

Azerbaycan, uzun bir aradan sonra konuyu yeniden BM gündemine getirmiş, Ermenistan ve Minsk Grubu üyelerinin muhalefetine rağmen konu 29 Ekim’de yapılan oylamada BM Genel Kurulu’nun gündemine alınmış ve işgal sorunu 23 Kasım 2004’te BM Genel Kurulu’nda tartışılmıştır. Görüşmede konuşan Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov, Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal etmeye devam ettiğini ve bölgeye Ermeni aileleri yerleştirmekten vazgeçmediğini vurgulamıştır. Ayrıca Mammadyarov, Ermenistan’ın işgalinin sona erdirilmesinin yanı sıra yurt dışından bölgeye gelen göçlerin de bir an önce durdurulmasını talep etmiştir. Maalesef BM Genel Kurulu, sorunla ilgili bir karar alamadan toplantıyı tamamlamıştır.

⁹⁵ Araz Aslanlı, *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözümüne Doğru*. Elm yay., Bakü 2001, s.58.

⁹⁶ Ramile Dadaşova, *Azerbaycan Ermenistan Dağlık Karabağ Sorunu; Tarihi, Siyasi ve Hukuki Yönü*, Mütercim yay., Bakü 2019, s.220.

⁹⁷ Elşad Abdullayev, *Karabağ Sorunu ve Uluslararası Kuruluşlar*, ABU yay., Bakü 2008, s.75.

⁹⁸ Abdullayev, s.91.

Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi 25 Ocak 2005 tarihinde aldığı kararla Azerbaycan topraklarının büyük bir bölümünün işgal edildiğini bir kez daha teyit etmiş, etnik husumet ve beraberindeki askeri operasyonların çok sayıda insanın etnik gerekçelerle evlerinden sürülmesine endişe duyduklarını ifade etmiştir. Meclis, BM Güvenlik Konseyi'nin ilgili kararlarını da hatırlatarak, çatışmanın taraflarını bu kararları uygulamaya, özellikle işgal altındaki topraklardan askeri güçlerini çekmeye çağırıştır.⁹⁹

AGİT Azerbaycan'ın şikâyetleri üzerine Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını incelemeye başlar. Gözlem timinin araştırmalara başlaması işgalin sonuçlarının ortaya çıkarılması açısından önemli bir olay olduğu gibi, AGİT'in bölgeye gönderdiği bilgi toplama heyeti de işgalin sonuçlarının ortaya çıkarılması açısından önemli bir süreç olmuştur. **28 Ocak 2005** tarihinde AGİT Minsk Grubu eş başkanları Bakü'ye gelerek Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle görüşmüş ve ardından Ermenistan'a geçmiştir. Heyet üyeleri 31 Ocak 2005 tarihinden itibaren işgal altındaki bölgelerde bir hafta süreyle incelemelerde bulunmuş ve sonuçta Ermeni tarafını yasadışı yerleşimlerle suçlayan bir açıklama yapmıştır.¹⁰⁰

Öte yandan Belçika Dışişleri Bakanlığı'nın AGİT nezdindeki özel temsilcisi Senatör Pierre Chevalier, 20-21 Kasım 2005 tarihinde Azerbaycan'a yaptığı ziyarette 2006 yılının Karabağ sorunu ile ilgili bir dönüm noktası olacağını belirtmiştir. 5 Aralık 2005 tarihinde ise ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Nicholas Burns, yaptığı açıklamada Karabağ sorunu ile ilgili atılacak her bir adımı ABD'nin memnuniyetle karşılayacağını ve 2006 yılı içerisinde bu konuda ciddi adımlar atılacağından emin olduğunu ifade etmiştir.

Karabağ sorunu ile ilgili çözüm beklentilerin olduğu 2006 yılı hareketli başlar. **19 Ocak 2006** tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov ile Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan arasında Rusya Federasyonu'nun Londra Büyükelçiliği binasında eş başkanların katılımıyla bir görüşme yapılır. Bu görüşme sonunda AGİT Minsk Grubu tarafından birkaç maddelik bir taslak metin açıklanır. Daha sonra iki ülke cumhurbaşkanlarının bu taslak metin odaklı Fransa'da yaptıkları görüşmeden de bir netice çıkmaz.¹⁰¹

⁹⁹ Çiçek Hüseynova, *Uluslararası Kuruluşlarda Karabağ Sorunu: Neredeyiz ve Ne yapmalıyız?* Elm yay., Bakü 2014, s.200.

¹⁰⁰ Nermine İsmayılova, *Karabağ Sorunu: Sorunun Çözülmesi için Çabalar*, Poligrafist yay., Bakü 2010, s.168.

¹⁰¹ Yılmaz, s.86.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, 23 Şubat'ta NTV kanalına verdiği röportajda, Prag sürecinin” devam ettiğini belirterek eş başkanlar tarafından ileri sürülen teklifin ana hatları konusunda şu açıklamayı yapar: *“Teklifin aşamaları belgelerde belirlendi. Dağlık Karabağ'dan Ermenistan işgalci güçleri geri çekilmelidir. Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin ve işgal altındaki topraklara geri dönecek Azerbaycanlıların güvenliğinin sağlanması gerekir. Orada barış gücü konuşlandırılması konuşulmuştur. Ermenistan işgal altındaki topraklardan silahlı kuvvetlerini çekerse, o zaman Ermenistan da yaşayan Ermeniler de oraya dönecektir. Bunun nasıl bir şekil olacağını gelecek gösterecek”*.

2018 yılında Nikol Paşinyan Ermenistan'ın başına gelinceye kadar gerek Minsk Grubu önderliğinde yapılan toplantılardan gerekse farklı ülkelerin girişimleriyle bu konuda yapılan görüşmelerden Karabağ sorunun çözümüyle ilgili somut hiçbir ilerleme sağlanamamıştır. Bu süre zarfında daha önce olduğu gibi Ermenistan tarafı kışkırtıcı eylemlerine devam etmiş ve Uluslararası kuruluşlarda bunu görmezden gelmişlerdir.

II. BÖLÜM

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI

1. ERMENİSTAN TARAFININ SAVAŞA ZEMİN HAZIRLAYAN KİŞKİRTİCİ EYLEMLERİ

1.1. Nisan Savaşları (Aprel Döyüşleri/1-5 Nisan 2016)

12 Mayıs 1994 tarihinde taraflar arasında yapılan ateşkes anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra, Ermenistan her zaman olduğu gibi kışkırtıcı eylemlerinden vazgeçmeyerek daha önceki tavrını devam ettirmiştir. Ermenistan, zaman zaman yaptığı kışkırtıcı eylemlerinin birini de **2016** yılının Nisan ayının başında gerçekleştirmiştir. Bir Nisandan itibaren belli cephelerde Azerbaycan mevzileri ve yerleşim bölgeleri Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından yoğun topçu ateşine tutulmuştur. Buna karşılık Azerbaycan silahlı kuvvetleri sivil yerleşim yerleri dışında ki Ermeni askeri mevzilerini hedef alarak karşılık vermiştir. Beş gün süren ve *Aprel Döyüşleri* adı ile bilinen çatışmalar neticesinde Ermenistan kontrorlünde bulunan Terter ilçesine bağlı Talış köyü, Seysulan köyü çevresindeki tepeler, (Lala Tepe ve Cocuk Marcanlı tepeleri) düşman kontrolünden çıkarılarak, yaklaşık 2000 hektardan fazla işgal altındaki toprak Azerbaycan kontrolüne geçmiştir.¹⁰²

Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin ilk günlerdeki bu başarısı üzerine 4 Nisan 2016 günü Ermenistan ordusu, ağırlıklı olarak Ağdara-Tartar ve Hocavend-Fuzuli istikametlerinde Azerbaycan mevzilerine yeniden saldırarak kaybettiği toprakları geri almak amacıyla harekete geçer. Ancak Ermeni kuvvetlerinin yaptığı saldırı sonuç vermez geri çekilmek zorunda kalır. Beş gün süren bu çatışmalar sırasında Ermenilerden 320'nin üzerinde asker öldürülür, 500'den fazla askeri yaralanır, 30 civarında tank ve 25'in üzerinde topçu birliği devre dışı bırakılır. Bu çatışmalarda Azerbaycan tarafı ise 30 şehit verir.¹⁰³ **5 Nisan 2016** tarihinde Moskova'da Rusya genelkurmay başkanının ara buluculuğu ile Azerbaycan ve Ermenistan arasında yeniden bir ateşkes anlaşması imzalanarak çatışmalara son verilir.

¹⁰² Kerem Tuncel, "Güney Kafkasya'da 2-5 Nisan 2016'da Yaşanan 4 Gün Savaşı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.53, Ankara 2016, s.305; Güləmail, s.46.

¹⁰³ Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlanğıcı, *Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası*; <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> (27.12.2022).

Nisan ayında gerçekleşen bu çatışmalardan sonra Mayıs ayında Ermenistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları sorunun çözümü için AGİT Minsk Grubu eş başkanlığı yapan ülkelerin yetkililerinin de katılımıyla Viyana’da bir araya gelirler. Toplantıdan sonra Minsk Grubu yazılı açıklama yapar. Açıklamada, “Cephe hattı boyunca beklenmeyen şiddetin ortaya çıkmasını en güçlü şekilde kınıyoruz” ifadesi kullanılır. Tarafları hemen güç kullanımını durdurmaya davet ederler. Çatışmaların askeri çözümünün olmayacağı, cephede durumun kötüleştiği, Minsk Grubu eş başkanları himayesinde kapsamlı çözüm için acil müzakereye ihtiyaç duyulduğu belirtilir. Daha sonra **20 Haziran 2016** tarihinde St. Petersburg’da üçlü görüşmeler yapılır. Rusya Devlet Başkanı’nın katılımıyla görüşmelerde çatışma bölgesinde güven tedbirlerinin güçlendirilmesi, olay inceleme mekanizmalarının oluşturulması konusunda mutabakata varıldığı açıklanır.¹⁰⁴

8 Mayıs 2018 tarihinde Ermenistan’da iktidara gelen Nikol Paşinyan, 5 Ağustos 2019’da Xankendi’de yaptığı konuşmada “*Karabağ, Ermenistan’ın bir parçasıdır ve nokta*” açıklaması, Ermenistan’ın saldırganlık politikasının devam edeceğini göstermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Valday Uluslararası Tartışma Kulübü’nün **3 Ekim 2019**’da düzenlediği 16. toplantısında Nikol Paşinyan’ın açıklamasına, “*Karabağ Azerbaycan’dır ve ünlem işareti*” sözleri ile cevap vermiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bu konuyu net ifadelerle şu şekilde özetler: “*Evet, Dağlık Karabağ’a bağımsız bir devlet dediler, sonraki aşamada yeni haritalar yayınladılar ve tüm çevre bölgelerimizi Dağlık Karabağ olarak adlandırmaya başladılar. Kasabalarımıza ve köylerimize Ermenice adlar verdiler ve yeni bölgeler için yeni bir savaşa tehdit edildik. Aynı zamanda onların savunma bakanı Tonoyan Ermenistan’ın yeni topraklar için yeni bir savaşa hazırlandığını belirtti.*”¹⁰⁵

1.2. Tovuz Savaşları (12-16 Temmuz 2020)

12 Temmuz 2020 tarihinde öğle saatlerinden itibaren Ermenistan Silahlı Kuvvetleri, Tovuz bölgesinde bulunan Azerbaycan ordusuna ait mevzilere top ateşi ile saldırmağa başlar. Daha sonra bu saldırılarına ağır silahlarla devam eder. 12 Temmuz günü üç Azerbaycan askeri şehit olur. Ermeni saldırıları 14 Temmuz sabahından itibaren, Tovuz bölgesinin Ağdam ve Alibeyli köylerini içine alacak şekilde genişler. Beş gün süren

¹⁰⁴Turgut Kerem Tuncel, “Dağlık Karabağ’ın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.53, Ankara 2016, s.5.

¹⁰⁵Gürel, s.950.

Ermeni saldırıları sonucunda Azerbaycan tarafından Tümgeneral Polad Haşimov, Albay İlgar Mirzayev ve 5 askeri personel şehit düşer.¹⁰⁶

Tovuz savaşları adı ile bilinen ve beş gün süren bu çatışmalar sırasında geniş bir halk kitlesi Azerbaycan Ordusuna destek eylemleri gerçekleştirir. 14 Temmuz'da Bakü'de Silahlı Kuvvetlere ve Başkomutanlığa binlerce kişinin katıldığı bir destek yürüyüşü düzenlenir. Yürüyüşte halk, Azerbaycan Ordusu ve Başkomutanının yanında olduğunu ve onu desteklediğini ilan eder. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in çağrısına kulak veren on binlerce genç, kayıtlı oldukları Devlet Seferberlik ve Askerlik Teşkilatı birimlerine başvurarak, gönüllü olarak askere alınmalarını istediklerini ifade etmişlerdir.

2. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞININ BAŞLAMASI VE SEYRİ

27 Eylül 2020 tarihi sabah saatlerinde Ermenistan Silahlı Kuvvetleri büyük çaplı bir provokasyon başlatarak, sınır bölgelerindeki Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini ve yerleşim yerlerini ağır silah ve toplarla yoğun bir şekilde ateş altına almaya başlar. Azerbaycan Cumhurbaşkanı yardımcısı Hikmet Hacıyev, 27 Eylül saat 06:00 sularında Ermeni Silahlı Kuvvetlerinin ateşkesi ağır bir şekilde ihlal ettiğine dair bir bildiri yayımlar. Azerbaycan ordusu derhal harekete geçerek Ermeni saldırılarını engellemek ve sivil insanların güvenliğini sağlamak amacıyla cephede karşı bir taarruz harekâtı başlatma kararı alır. Ermenistan'da sıkıyönetim ve genel seferberlik Azerbaycan'da ise 28 Eylül günü kısmen seferberlik ilan edilir. Çatışmalar kısa sürede alevlenip İkinci Karabağ Savaşının başlamasına neden olur. Çok sayıda ülke ve Birleşmiş Milletler teşkilatı, her iki tarafı da askeri operasyonları askıya alıp gerilimi azaltma ve müzakereleri gecikmeden başlatma çağrısında bulunurlar.¹⁰⁷

Karşı saldırıya geçen Azerbaycan güçleri ilk etapta Ermenistan kontrolündeki bazı yerleşim birimlerini işgalden kurtarır. Kısa süre içerisinde Azerbaycan tarafı, Fuzuli ve Cebail bölgelerindeki 6 köyün Ermenistan işgalinden kurtarıldığını açıklar. Türkiye Milli Savunma bakanı Hulusi Akar, Azerbaycan savunma bakanı Zakir Hasanov ile bir görüşme gerçekleştirir. Akar, görüşmede Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma mücadelesinde sonuna kadar Azerbaycan'ın yanında olacağını ifade etmiştir. Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov ile bir telefon görüşmesi

¹⁰⁶ Fatih Erarslan, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2021, s.316.

¹⁰⁷ Cenk Özgen, "44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açısından Analizi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S.7, Giresun 2021, s. 105-106. (104-123)

yapar. Başta Türkiye olmak üzere Afganistan, Ukrayna, Pakistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Azerbaycan'a desteklerini açıklarlar.¹⁰⁸

28 Eylül 2020 günü Azerbaycan Savunma Bakanlığı bir açıklama yaparak Ermenistan ordusunun sabah saatlerinden itibaren Terter şehrine ateş açtığını belirtip önlem almak için karşılık verileceğini ve Ermenistan tarafının son kez uyarıldığını ifade eder. Aynı gün Azerbaycan ordusu, Ermeni güçlerinin Azerbaycan sivil yerleşim birimlerine ateş açması üzerine başlattığı karşı saldırıda Talış köyü etrafındaki bazı tepeliklerde kontrolü sağlar. Cumhurbaşkanı Aliyev, ülkede kısmi seferberlik ilan edilmesine yönelik kararı imzalar.

Ertesi gün (**29 Eylül**) BM Güvenlik Konseyi, Dağlık Karabağ'daki durumla ilgili acil bir toplantı yapar. O gün Ermenistan ve Azerbaycan cephe hatlarında gece boyu şiddetli çatışmalar sürer. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermeni güçlülerinin Fuzuli, Cebail, Ağdere ve Terter yönlerinde kaybettikleri mevzileri geri almak için saldırı girişiminde bulunduğunu ancak bu saldırının geri püskürtüldüğü şeklinde bir açıklama yapar. Fuzuli kentinin Ermeni güçlerinden kurtarılması için başlatılan operasyonun sürdüğü aktarılaraq, sabah saatlerinde Ermenistan ordusuna ait 4 tankın imha edildiği ayrıca, Ermenistan ordusuna ait motorlu piyade birliğinin devre dışı bırakıldığını bildirir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev aynı gün yaptığı açıklamada Uluslararası toplumun Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyanın yaptıklarını görmezden geldiğini söyler. 29 Eylül günü Ermenistan ordusunun Azerbaycan sivil yerleşim yerlerine gerçekleştirdiği saldırıda 10 kişinin yaşamını yitirdiği ve 30 kişinin ise yaralandığı açıklanır.¹⁰⁹

30 Eylül günü Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı ve Başsavcılığın yaptığı ortak açıklama da, Ermenistan ordusunun 27-29 Eylül günlerinde sivil yerleşim yerlerine birçok saldırıda bulunduğu ifade edilmiştir. Cumhurbaşkanı yardımcısı Hikmet Hacıyev de yaptığı açıklamada Ermenistan'a ait 2 Su 25 uçağının bir önceki gün dağa çarparak düşürüldüğünü belirtmiştir. Hacıyev, uçaklardan birinin Türk Silahlı Kuvvetlerine ait F-16 uçağı tarafından düşürülmesine ilişkin iddiaların tamamen yersiz ve Ermenistan'ın dezenformasyonu olduğunu ifade etmiştir. Bu arada Cumhurbaşkanı Aliyev bir açıklama

¹⁰⁸ 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, *Azerbaycan Cumhurbaşkanı Resmi İnternet Sayfası* ; <https://president.az/> (17.05.2024).

¹⁰⁹ **BBC NEWS**, Dağlık Karabağ'da son durum: Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalarda neler yaşanıyor? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54354087> (17.05.2024).

yaparak çatışmaların bitmesi açısından tek koşulun Ermenistan tarafının geri çekilmesi olduğunu bildirmiştir. Aynı gün Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Karabağ sorununun 30 yıldır çözilememiş olması nedeniyle, Ermenistan'ın cesaretlendiğini, uluslararası sistemi ve hukuku hiçe saydığını, bunun bir karşılığının olması gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁰

Savaşın dördüncü günü (**1 Ekim 2020**) Azerbaycan Savunma Bakanlığı, savaşın başlanmasından itibaren dört gün boyunca devam eden çatışmalarda, Ermenistan'a ait yaklaşık 200 tank ve zırhlı aracın, 228 top ve füze sisteminin, 30 hava savunma sisteminin, 6 komuta yönetim mıntikasının, 110 otomobilin ve 1S-300 füze sisteminin imha edildiğini açıklamıştır. Yine bu dört gün içerisinde Ermenistan ordusunun, Azerbaycan'daki sivil yerleşim birimlerine gerçekleştirdiği saldırılarda hayatını kaybeden sivil sayısının 16'ya, yaralı sayısının ise 53'e yükseldiği beyan edilmiştir. Bu arada Azerbaycan sivil bölgelerine yönelik saldırılarına devam eden Ermenistan ordusu, zaman zaman da gazetecileri hedef almıştır.

Savaşın beşinci günü cephede ilerlemeye devam eden Azerbaycan ordusu, işgal altında bulunan Ağdere ilinin Suqovuşan bölgesindeki tepeleri kontrolü altına alır. Bu bölgede bulunan Ermeni askerlerinin korkarak kaçıp mevzilerini terk ettiği belirtilmiştir.

3 Ekim 2020 tarihinde de Ermenistan sivil yerleşim yerlerine saldırılarını devam ettirmiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin Azerbaycan yerleşim birimlerine o güne kadar yaptıkları saldırılarda 19 Azerbaycanlı sivilin hayatını kaybettiğini, 60'tan fazla kişinin de yaralanıp yüzlerce evin yıkıldığını bildirmiştir. O gün Ermenistan'ın Azerbaycan sivil yerleşim yerlerine yaptığı bombalı saldırılarını görüntülemek için Terter kentinde bulunan Türk gazetecilerin bulunduğu yerin yakınlarına top mermisi düştüğü açıklanmıştır.

4 Ekim günü Azerbaycan ordusu önemli bir başarıya imza atarak Büyük Mercanlı, Maralyan ve Şeybey köylerinden sonra kritik öneme sahip olan Cebail kentini de işgalden kurtarmıştır. Aynı gün Ermenistan tarafından yapılan füze saldırısında Gence şehrinde bir kişinin hayatını kayıp ettiği 4 kişinin de yaralandığı bildirilmiştir.

5 Ekim günü Cumhurbaşkanı Aliyev, Türk SİHA'larının çatışmalarda oynadığı rôle dikkat çekmiş ve Türkiye'nin uluslararası camiada önemli bir konumda olduğunu

¹¹⁰Veten Müharihesinin kronolojisi *AzerTac*
https://azertag.az/xeber/veten_muharibesinin_xronikasi_30_sentyabr-1889349 (29.02.2024)

vurgulamıştır. Türkiye’de üretilen bu SİHA’lar sayesinde can kayıplarının azaldığını belirterek söz konusu SİHA ve benzeri silahların Türkiye’nin potansiyelinin ne kadar yüksek olduğunu ifade etmiştir. Bu arada Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ersin Tatar, Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı yaptığı saldırıları kınamış ve her zaman Azerbaycan’ın yanında olduklarını belirtmiştir. Ermenistan tarafı Gence şehrine ikinci kez füze saldırısında bulunmuştur. **6 Ekim** de Ermenistan kuvvetlerinin Azerbaycan sivil bölgesine saldırması sonucu hayatını kaybeden sivil sayısının 27’e yükseldiği açıklanmıştır.¹¹¹

Ertesi gün Azerbaycan Başsavcılığı bir açıklama yaparak Ermenistan ordusunun saat 21:00 sularında Bakü Tiflis Ceyhan Petrol Boru Hattı’nın Yevlah ilinden geçen kısmına füze saldırısı gerçekleştirdiğini ancak Azerbaycan hava savunma sistemi ile havada füze vurularak füzenin imha edildiğini ve boru hattında her hangi bir hasar oluşmadığını belirtmiştir. Aynı gün Rusya devlet başkanı Putin’in Karabağ’da yaşananlardan dolayı endişe duydukları şeklinde bir beyanı olmuş ve çatışmaların Ermenistan topraklarında olmadığını ifade etmiştir.¹¹²

8 Ekim’de Azerbaycan, Atina Büyükelçisi’ni istişarelerde bulunmak üzere geri çağırır. Bunun üzerine Yunanistan’da aynı gerekçelerle Bakü’de ki Büyükelçisini geri çağırdığı bilgisi paylaşılır. Aynı gün Ermeniler, üçüncü kez Gence şehrine füze atarak saldırıda bulunurlar.

Azerbaycan silahlı kuvvetleri, planlandığı üzere belli cephelerde ilerlemeye devam eder. **9 Ekim**’de CebraİL ilinin bazı köylerinde kontrolü ele geçirdiğini açıklar. Bu arada Ermenistan lideri Paşinyan, ülkedeki savaş hali kararında bazı değişiklikler içeren bir kararname imzalar. İmzalanan bu kararnameye göre, savaş devam ederken belli makamlarda görev yapan üst düzey temsilcilerin savaşın gidişatını olumsuz etkileyeceği düşüncesiyle savaşı sorgulayıcı eleştirel ve çeşitli değerlendirmeler içeren konuşmalar yasaklanır.

10 Ekim günü taraflar arasında saat 12’den itibaren cenazelerin ve esirlerin değişimini öngören insani amaçlı ateşkese varılması konusunda anlaşma sağlanır. Ermenistan her zaman olduğu gibi aradan çok zaman geçmeden yine ateşkesi ihlal eder.

¹¹¹ *BBC NEW Azerbaycan*, Karabağ Muharibesi: Genceye Hücumlar, <https://www.bbc.com/azeri/live/azerbaijan-54417119/page/21> (29.02.2024)

¹¹² Gecə ərzində cəbhədə döyüşlər davam edip, *Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi Sayfası* <https://mod.gov.az/az/news/gece-erzinde-cebhede-doyusler-davam-edib-32712.html> (29.02.2024)

Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermeni silahlı güçlerinin Azerbaycan'a ait yerleşim birimlerine beyaz fosfor içeren sis bombaları fırlattığını açıklar. Tüm bu gelişmelere rağmen Rusya'nın arabuluculuğu ile Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından desteklenen ve Ermenistan ile Azerbaycan tarafından onaylanan insani ateşkes anlaşması 10 Ekimde resmen yürürlüğe girer. Daha aradan bir gün geçmeden saatler sonra Ermeniler tekrar ateşkesi ihlal ederek Gence'ye dördüncü kez roket saldırısı gerçekleştirirler. Bu saldırıda 10 sivil hayatını kaybeder 40 kişi de yaralanır. Yaşanan bu olaylar sonucunda, ateşkes yeniden bozulduğu için yaralı ve esir değişimi durdurulur.¹¹³

Ertesi gün Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Rusya Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi yaparak Ermenistan'ın ateşkese uyması konusunda uyarılmasını talep eder. Cumhurbaşkanı Aliyev, yaptığı bir açıklamada Türkiye'nin bölgeye ve çatışmalara yönelik rolüne dikkat çekerek, çatışmanın çözümünde büyük rol oynayabileceğini belirtir. Ateşkesin üzerinden 24 saat geçmeden Ermenistan Gence şehrine füzelerle yeniden saldırıda bulunur. Bu defa da 5 kişi hayatını kaybeder eder ve 28 kişi ağır yaralanır. Aliyev, Gence'deki sivillere karşı Ermenistan ordusunun yaptığı füze saldırısının sorumlusunun Ermenistan tarafı olduğunu, Cenevre sözleşmesinin açık bir şekilde ihlal edildiğini belirtir. Türk Dili Konuşan ülkeler Ermenistan'ın sivillere karşı saldırılarını bir kez daha kınayan açıklamada bulunurlar.

12 Ekim'de Azerbaycan ordusu Ermenistan'a ait 3 İHA'yı düşürdüğünü açıklar. Azerbaycan Ulusal Mayın Temizleme Ajansı Direktörü Gazanfer Ahmedov, Gencede sivillere ait yerleşim yerini hedef alan füzenin orta menzilli balistik füze *Elbrus* olduğu şeklinde bilgi verir. Bu arada Azerbaycan Başsavcılığı, 27 Eylül'den **13 Ekim**e kadar Ermenistan'ın sivil yerleşim birimlerine saldırıları sonucunda hayatını kaybedenlerin sayısını 42 kişi ulaştığını, toplam 206 kişinin de yaralandığını beyan eder. Açıklamaya göre söz konusu saldırılar esnasında toplam 1479 ev, 66 apartman ve 241 kamu binasının kullanılmaz hale geldiği anlaşılr.

14 Ekim günü Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada Fuzuli yönünde uçuş gerçekleştiren Ermenilere ait bir İHA'nın Azerbaycan güçlerince imha edildiği belirtilir. Bu arada Cumhurbaşkanı Erdoğan, Rusya Devlet Başkanı Putin ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirir. Görüşmede Azerbaycan Ermenistan meselesi geniş çapta değerlendirilir. Savaş devam edip Azerbaycan güçleri belli bölgelerde ilerleme

¹¹³ Elxan Şahinoğlu, *Demir Yumruk*, Kanun yay., Bakü 2021, s.28.

sağladığı ve Ermenilerin bazı mevzileri terk etmek zorunda kalmaları nedeniyle cephede varlık gösteremeyen Ermenistan tarafı sivillere vurmaya devam eder. Nitekim **15 Ekim**'de Ermenistan güçleri, Azerbaycan'ın Terter kentinde gerçekleştirilen bir defin töreni için mezarlığa giden sivillere saldırı düzenleyerek 3 sivilin hayatını kaybetmesine 3 sivilin de yaralanmasına neden olur.

Savaş bütün şiddetiyle devam ederken **16 Ekim**'de Ermenistan ordusuna ait 2 T - 72 tankı, bir grad Füze sistemi ve mühimmat taşıyan 8 aracın Azerbaycan ordusu tarafından imha edildiği açıklanır. Aynı gün Ermenistan ordusu, bu defa da Nahcivan Özerk Cumhuriyetine roket saldırısı düzenler. Bu saldırının gerçekleştiği gün, Ermeni silahlı kuvvetlerinin Gence, Mingeçevir, Terter ve diğer sivil yerleşim birimlerine yönelik yaptıkları roket saldırılarını protesto etmek üzere Uluslararası Af Örgütü'nün Londra temsilciliği önünde Birleşik Krallıkta yaşayan Azerbaycanlılar, İranlı Azerbaycan Türkleri ve Türkiye menşeli Türklerin katıldığı büyük bir gösteri gerçekleştirilir.

İlham Aliyev, 17 Ekim günü yaptığı açıklamada Fuzuli kentine bağlı birkaç köyün daha işgalden kurtarıldığını duyurur. Azerbaycan güçlerine karşı cephede varlık gösteremeyen Ermenistan ordusu Gence ve Mingeçevir kentlerine bir füze saldırısı daha düzenler. Saldırıda maalesef 15 sivil hayatını kaybeder, 45'ten fazla kişi de yaralanır.¹¹⁴

Ertesi gün Azerbaycan tarafından yapılan açıklamada Azerbaycan askerlerinin tarihi *Hudaferin Körpüsü*'ne Azerbaycan Bayrağının dikildiği ilan edilir. Cephede ilerlemesini devam ettiren Azerbaycan ordusu, **19 Ekim**'de 13 köyde daha kontrolü ele geçirdiğini bildirir. Böylece savaşın başlamasından bu zamana kadar kurtarılan yerleşim yeri sayısı 78'e ulaşır.

Cumhurbaşkanı Aliyev, **20 Ekim 2020** akşamı ulusa sesleniş konuşmasında Zengilan kent merkezi ve ona bağlı 6 köy, Fuzuli, Cebail ve Hocavend'e bağlı 18 köy olmak üzere toplam 25 yerleşim merkezinin daha düşman işgalinden kurtarıldığını duyurur.

21 Ekim günü, Azerbaycan ordusu, Ermenistan'a ait 3 İHA'nın daha düşürüldüğü, Ermenistan'ın Azerbaycan yerleşim birimlerine top ve füzelerle düzenlediği saldırılarda bu güne kadar toplam 63 kişinin hayatını kaybettiği ve 292 sivilin ise yaralandığı açıklamasını yapar. Ertesi gün (**22 Ekim**) Mevlüt Çavuşoğlu ile Azerbaycanlı mevkidaşı Ceyhun Bayramov bir telefon görüşmesi gerçekleştirir. Çavuşoğlu ve Bayramov, Karabağ'daki son

¹¹⁴ Anar Burcəliyev, *44 günlük Zəfər tarixinin Gəncə şəhidləri*, AzPrint yay., Bakü 1991, s.25.

durum ile ilgili fikir alışverişinde bulunurlar. Azerbaycan Savunma Bakanlığı, saat 07.00 civarında Siyezen iline üç, 09.00 civarında ise Gebele iline iki ve Kürdemir iline Ermeniler tarafından bir füze fırlatıldığını açıklar. Aynı gün öncelikle İran sınırına yakın bazı köyler ve stratejik bir köprü ele geçirildikten sonra Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri, Karabağ'ın İran'la olan güney sınırını tamamen Ermenistan işgalinden kurtarıp temizler.

Gün geçtikçe Azerbaycan silahlı güçlerinin ilerlemesi hızlanır. Nitekim **23 Ekim** günü İlham Aliyev 15 köyün daha Ermenistan işgalinden kurtarıldığını duyurur. Cumhurbaşkanı Erdoğan, İran Cumhurbaşkanı Ruhani ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirerek iki lider Karabağ savaşını değerlendirir. Görüşmede Erdoğan Ermenistan'ın Karabağ'da savaş suçu işlediğini ve bu durumun önüne geçilmesi gerektiğini ifade eder. Ayrıca esir alınan Ermeni askerlerinden biri Albert Mikaelyan, PKK'lı teröristlerin Karabağ'da Ermenistan saflarında savaştığını itiraf eder. Bütün bunlar olurken Azerbaycan güçleri Laçın Koridoru'na doğru ilerlemeye başlar. Otoyolun kontrol altına alınması Ermenistan'ın yakıt mühimmat ve askeri tahkimat stoklamasını engellemesini hedeflemektedir. Savaşın başından bu yana olduğu gibi o gün de Ermeniler, sivil halkı hedef almaya devam etmiştir.¹¹⁵

Bir sonraki gün (**24 Ekim**) Azerbaycan Savunma Bakanı, Ermenistan'a ait bir savaş uçağının daha düşürüldüğünü, Azerbaycan ordusunun harekât planına uygun bir şekilde ilerlemeye devam etmeyi sürdürdüğünü ve kontrol edilen alanların daha da genişlediğini açıklar. Azerbaycan Başsavcılığı tarafından da bir açıklama yapılarak Ermenistan ordusunun Goranboy ve Terter illerine top ve füze saldırıları düzenlediği bilgisi verilir.

ABD'nin girişimleriyle savaşın 30'uncu günü (**26 Ekim**) saat 08:00 da insani amaçlı ateşkes yürürlüğe girer. Ancak aradan daha 5-10 dakika Ermenistan ordusu ateşkesi ihlal ederek Laçın istikametinde bulunan Azerbaycan birliklerine top atışı gerçekleştirir. Bunun üzerine Aliyev bir açıklama yaparak, *"Biz esirlerin ve cenazelerin değiştirilmesi için ateşkesi razı olduk Ermenistan ise aradan birkaç dakika geçmeden ateşkesi bozdu. Ateşkes isteyenler Ermenistan'a silah gönderiyor. Liste bende var. Ateşkes isteyen niye silah gönderir?"* ifadelerini kullanır. Ayrıca Aliyev, *ülkede bulunan Türk F-16'ların daha önceden tatbikat için geldiğini fakat kardeş Türkiye tarafından manevi destek için burada*

¹¹⁵ Ali Asker, Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.10/1, Karabük 2021, s. 85-86.

*tutulduğunu, eğer bize karşı dışarıdan bir saldırı gerçekleşirse o zaman o F-16'ları görecekler şeklinde açıklamalarına devam eder.*¹¹⁶

Geçici ateşkes Ermeniler tarafından ihlal edilince 27 **Ekim** günü **tarafklar** arasından ki çatışmalar devam eder. Ermenistan ordusu, bu sefer de Berde şehir merkezini misket bombasıyla hedef alarak sivil halka saldırılarını devam ettirir. Bu saldırılarda biri çocuk olmak üzere 5 kişi hayatını kaybeder.

İlham Aliyev **28 Ekim** günü yaptığı açıklamada 14 köyün daha düşman işgalinden kurtarıldığını duyurur. Bu arada Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ'da süren çatışmalara ilişkin Ermenistan'a karşı geçici tedbir uygulanması konusundaki talebini incelemeyi kabul eder ve Ermenistan'ın kamuya açık alan, mezar ve diğer sivil yerleşimlere karşı düzenlediği füze saldırılarına son vermesini talep eder. Bunun üzerine Azerbaycan bir açıklama yaparak kendi topraklarında yasa dışı şekilde bulunan Ermeni askerlerin ve savaşçıların geri çekilmesini ve Erivan yönetiminin Azerbaycan'a yönelik nefret politikasını sonlandırmasını ister.

29 Ekim günü Azerbaycan Savunma Bakanlığı tarafından yapılan açıklamada çatışmaların ağırlıklı olarak cephenin Hocavend, Terter, Fuzuli ve Gubadlı yönlerinde yoğunlaştığı, Azerbaycan ordusunun Ermenilere ait iki Su-25 savaş uçağını düşürdüğü, Ermenistan top ve füze saldırıları ile bu güne kadar 90 sivilin hayatını kaybettiği, 392 sivilin ise yaralandığı ve hayatını kaybedenlerden 11'inin çocuk olduğu bilgileri paylaşılır. Ertesi gün Azerbaycan ordusu, Berde kentindeki sivilleri hedef alan Ermenistan'a ait Smerç füze sistemini imha eder. Aliyev, aynı gün 10 köyün daha işgalden kurtarıldığını bildirir.¹¹⁷

31 Ekim'de Azerbaycan, Ermenistan işgalinden kurtarılan İran sınırına karakollar kurmaya başlar. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Bayramov ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Mnatsakanyan ile AGİT minsk Grubu Eş başkanları Yukarı Karabağ'daki gelişmeleri görüşmek üzere bir araya gelirler.

Savaşın 36. gününe gelindiğinde Azerbaycan ordusunun başarılı taarruz harekâtlarıyla Ermenistan ordusundan kurtarılan yerleşim yeri sayısı 193'e yükselir. Aynı

¹¹⁶ Dışarıdan Bir Saldırı Olursa Onlar Türk F 16'ları Görürler, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-disaridan-bir-saldiri-gerceklesirse-o-zaman-turk-f-16lari-gorecekler/2019466> (29.02.2024)

¹¹⁷ Tərtər rayonunun ərazisini artilleriya atəşinə tutulub, *Azerbaycan Milli Savunma Bakanlığı Rəsmi Sayfası*, <https://mod.gov.az/az/news/terter-rayonunun-erazisi-artilleriya-atesine-tutulub-33398.html> (29.02.2024)

gün Dışışleri Bakanı Çavuşoğlu Bakü'yü ziyaret eder ve Aliyev tarafından da kabul edilir. Her geçen gün Azerbaycan ordusu, cephelerde ilerlemeye devam eder. **2 Kasım** günü Aliyev, Azerbaycan ordusunun 8 köyü daha Ermenistan işgalinden kurtardığını duyurur. Aynı gün temaslarda bulunmak üzere Türkiye İzmir Milletvekili ve eski başbakan Binali Yıldırım ve beraberindeki TBMM heyeti, bir dizi temaslarda bulunmak üzere Bakü'ye gelir. Başta Aliyev olmak üzere çeşitli ziyaretler gerçekleştirir.¹¹⁸

39. günü Azerbaycan Savunma Bakanlığı, Ermenistan'a ait bir İHA'nın vurularak düşürüldüğünü açıklar. Söz konusu gün, Azerbaycan ordusu tarafından yedi köy daha Ermenistan işgalinden kurtarılır.

Savaşın 40 ve 41. günleri Azerbaycan Savunma Bakanlığı, çatışmaların ağırlıklı olarak cephenin Ağdere, Hocavend, Ağdam ve Gubadlı bölgelerinde yoğunlaştığı bilgisini paylaşır. Her geçen gün savaşın şiddeti artarken bir taraftan da Azerbaycan ordusunun ilerlemesi devam eder. 42. gün Aliyev 16 köyün daha işgalden kurtarıldığını duyurur. Böylece 27 Eylül'den itibaren 4 şehir merkezi 3 kasaba ve 200'den fazla köyün kontrolü Azerbaycan'a geçmiş olur.

Savaşın 42.günü Aliyev bir açıklama yaparak 28 yıl aradan sonra Azerbaycan ordusunun Şuşa'ya girdiğini Şuşa'nın işgalden kurtarıldığını ve bundan sonra Şuşa'da ezan sesi duyulacağını müjdesini verir. Aliyev, Şehitler Anıtına geçerek Azerbaycan halkıyla beraber bu sevincini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Aziz Şuşa, sen özgürsün! Aziz Şuşa biz geri dönmüşüz! Aziz Şuşa, biz seni canlandıracağız! Şuşa Bizimdir! Karabağ bizimdir! Karabağ Azerbaycan'dır"*.¹¹⁹ Bu arada Türkiye'den Azerbaycan'a üst düzey ziyaretler devam etmektedir. Dönemin Dışışleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'le Bakü'de görüşerek savaşın gidişatını değerlendirirler.

Ertesi gün (**9 Kasım**) Azerbaycan ordusu Ermenistan işgalinden kurtarılan İran sınırındaki Zengilan'a karakollar kurularak Azerbaycan bayrağını göklere çekildiği açıklamasını yapar. Aynı gün 72 köy daha işgalden kurtarılır. Şuşa'nın işgalden kurtarılması konusunda değerlendirmelerde bulunan Cumhurbaşkanı Erdoğan, İlham Aliyev'in Şuşa'nın işgalden sonra yaptığı açıklamaları ekrandan gözü yaşlı olarak izlediklerini belirtir.

¹¹⁸ <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/aliyev-tbmm-baskani-yildirimi-kabul-etti/1241773> (29.02.2024)

¹¹⁹ *Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək*, (Yazarı yok), Elm yay., Bakü 2021, s. 236.

Savaşın 44. günü (10 Kasım 2020) yapılan görüşmeler neticesinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan ile Ermenistan arasında gece yarısı 00.00'dan itibaren ateşkesin başlayacağını duyurur. Putin, Azerbaycan Ermenistan ve Rusya'nın ateşkes konusunda ortak karara vardığını bildirir. Bu arada Erdoğan Aliyev arasında birkaç kez telefon görüşmesi gerçekleşir. Ateşkes ilanından sonra Ermenistan da muhalifler, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışmaları sona erdiren anlaşmayı imzalaması nedeniyle hükümeti protesto edeceklerini duyururlar ve Ermenistan tarihinin en utanç verici sayfasının yazıldığını açıklarlar.¹²⁰

Şuşa'nın zaferi aslında savaşın kaderini belirlemiştir. Ertesi gün 70'ten fazla köyün kurtarıldığı haberi gelmiş ve bir gün sonra Paşinyan, Azerbaycan Cumhurbaşkanının şartlarını kabul ederek üçlü bildiriye imzalamak zorunda kalmıştır.¹²¹

3. 10 KASIM ANLAŞMASI (ÜÇLÜ BİLDİRİ)

Söz konusu savaşta Azerbaycan'ın hızla ilerlediğini gören ve daha da ileriye gitmesini arzu etmeyen Rusya, her iki taraf nezdinde devreye girerek savaşın sona erdirilip acil ateşkes sağlanması isteğiyle iki tarafı bir araya getirir. Rusya öncülüğünde bir araya gelip aynı masada buluşan Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri 10 Kasım 2020 tarihinde *Üçlü Bildiri* adıyla bir ateşkes anlaşması imzalarlar. İmzalanan anlaşma şu şekildedir:

Bizler Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İ. Aliyev, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı N. Paşinyan ve Rusya Federasyonu Başkanı V. Putin aşağıdaki anlaşma metnini beyan ediyoruz:

- *Dağlık Karabağ çatışma bölgesindeki ateşkesi ve tüm askeri harekâtın 10 Kasım 2020 tarihinde Moskova saati ile 00.00'da durdurulması planını ilan eder. Bundan sonra "Taraflar" olarak anılacak olan Azerbaycan Cumhuriyeti ve Ermenistan Cumhuriyeti, hâlihazırda ellerinde bulundurdıkları bölgelerde kalacaklardır.*
- *Ermenistan tarafının elinde bulunan, Azerbaycan'ın Kazak Bölgesi, Ağdam bölgesi ve toprakları 20 Kasım 2020 tarihine kadar Azerbaycan'a teslim edilecektir.*

¹²⁰ **TRT HABER**, Rusya Devlet Başkanı Putin, "Ermenistan yönetimi Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki egemenliğini kabul etti, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/putin-ermenistan-yonetimi-azerbaycanin-egemenligini-kabul-etti-794952.html> (29.02.2024)

¹²¹ Cenk Özgen, "44 Günü Ardından: 2020 Karabağ Savaşı'nın Askeri Açısından Analizi", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S.1, Giresun 2021, s. 116.

- *Dağlık Karabağ'daki temas hattı ve Lâçin koridoru boyunca, Rusya Federasyonu barış gücüne ait 1.960 hafif silahlı askeri personel, 90 zırhlı personel taşıyıcı araç, 380 adet otomobil ve özel teçhizatlı araç konuşlandırılacaktır.*
- *Rusya Federasyonu'na ait barış gücü, Ermenistan silahlı kuvvetlerinin çekilmesiyle eş zamanlı olarak bölgeye konuşlandırılacaktır. Rusya Federasyonu barış gücünün bölgedeki varlığı 5 sene olacaktır. Bu 5 yıllık süreç tarafların sürenin bitimine 6 ay kala itiraz etmemeleri halinde otomatik olarak 5 yıllık periyodlarla uzar.*
- *Çatışmanın muhataplarınca anlaşma hükümlerinin uygulanması sırasındaki kontrolü daha etkili kılmak maksadıyla, ateşkesi kontrol etmek üzere bir barış koruma merkezi oluşturulacaktır.*
- *Ermenistan Cumhuriyeti 15 Kasım 2020 tarihine kadar Kelbecer Bölgesi'ni ve 1 Aralık 2020 tarihinde ise Laçın Bölgesi'ni, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasındaki bağlantıyı sağlayacak ve aynı zamanda Şuşa şehrine kadar ulaşmayacak olan 5 kilometre genişliğindeki Laçın Koridoru'nu elinde tutmak kaydıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne geri verecektir.*
- *Tarafların mutabakatı ile, önümüzdeki üç yıl içinde, Laçın koridoru boyunca Hankendi ve Ermenistan arasında iletişimi sağlayacak ve Rus barış gücü tarafından korunacak yeni bir trafik güzergahının inşası için bir plan belirlenecektir.*
- *Azerbaycan Cumhuriyeti sivillerin, ulaşım araçlarının Laçın koridoru boyunca her iki yönde de geçiş güvenliğini garanti eder.*
- *Bölgede yerinden edilmiş siviller ve mülteciler, Dağlık Karabağ topraklarına ve BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin kontrolü altındaki komşu bölgelere geri döndürülecektir.*
- *Savaş esirlerinin, diğer tutukluların ve cenazelerin değişimi gerçekleştirilecektir.*
- *Bölgedeki tüm ekonomik bağlantılar ve ulaşım bağlantıları durdurulacaktır. Ermenistan Cumhuriyeti Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki sivillerin, ulaşım ve yük araçlarının her iki yönde serbest bir şekilde hareketini organize etmek maksadıyla ulaşım bağlantısı sağlayacaktır. Ulaşım kontrolü, Rusya Federal Güvenlik Servisi'nin (FSB) Sınır Muhafız Organları tarafından yürütülecektir.*

10 Kasım 2020 tarihinde üç devlet başkanının imzaladığı bildiri, 30 yılı aşkın süredir devam eden çatışmanın sona erdirilmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Üçlü bildiride yer alan hususlar ve açıklamaların tüm maddeleri Azerbaycan tarafının başarısıdır. En önemlisi bu açıklama bölgede istikrar ve güvenliğin güçlendirilmesinde büyük rol oynayacaktır. Bölgenin ekonomik kalkınmasına ve her şeyden önce “Doğu-Batı” ulaşım koridorunun bir parçası olarak “Zengezur Koridoru”nun açılmasına hizmet edecektir. Bu anlaşmayla Nahcivan ile Azerbaycan ana karası birleşecek ve böylece Türkiye ile karayolu bağlantısı sağlanacaktır. Ayrıca bu iletişim hatları sadece Azerbaycan için değil tüm bölge ülkeleri için büyük önem arz etmektedir. Kısacası Azerbaycan’ın Vatan Savaşı’ndaki parlak zaferini resmileştiren bu bildiri, uzun yıllar süren işgale son vermiştir. Beyannamenin imzalanmasıyla çatışmanın askeri aşaması sona ermiştir. Ağdam, Lâçin, Kelbecer bölgeleri kan dökülmeden geri alınmıştır. 44 gün süren savaş Azerbaycan’ın tam zaferiyle sonuçlanmıştır. Düşmanın teçhizatı tamamen yok edilmiş ve insan gücü ciddi şekilde zarar görmüştür. Ermeni ordusu tam anlamıyla mağlup olmuştur.¹²²

İmzalanan bu bildiriye göre azda olsa Rus askerlerinin barış gücü adı altında Karabağ’ a beş yıllık da olsa yerleşmesi, bölge Ermenilerin etkisinden kurtulmuş olsa bile Rusya’nın halen bölgede etkisini devam ettirdiğini göstermektedir.

¹²² Yıldız Deveci Bozkuş, Dağlık Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya’da Yeni Güç Dengeleri, **Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi**, C.4, S.7, Ankara, 2021, s.56. ; Suinbay Suyundikov, Dağlık Karabağ Savaşı’nın Çözümü Bağlamında Türkiye Ve Rusya, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.5, S.1, Kırşehir, 2021, s. 135.

III. BÖLÜM

İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞINDA TÜRKİYE İRAN VE RUSYANIN TUTUMU

1. TÜRKİYENİN TUTUMU

1.1. Türkiye Azerbaycan İlişkileri

Azerbaycan, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan ettikten sonra onu ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Türkiye, bağımsızlığını yeni kazanan Kafkas ve Orta Asya Cumhuriyetleri için çok önemlidir. Dönemin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal, 30-31 Ekim 1992 tarihlerinde Ankara’da düzenlenen Birinci Türkçe Konuşan Devlet Başkanları Zirvesi’nde, 21. yüzyılın Türk çağı olacağını vurgular. Zirvede Turgut Özal, Türk Ortak Pazarı ile Türkiye Kalkınma ve Yatırım Bankası’nın kurulmasını önerir. Bu öneriler dönemin Azerbaycan Devlet Başkanı Ebulfez Elçibey tarafından memnuniyetle karşılanır.

26 Şubat 1992 tarihinde yaşanan Hocalı Soykırımı sırasında başta Özal olmak üzere Türkiye’deki bazı siyasi parti yöneticileri ve ağırlıklı olarak Türk kamuoyu, Ermenistan’a müdahale edilmesi taraftarı olsalar da dönemin Başbakan Süleyman Demirel, askeri müdahale ihtimalinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmesine rağmen bu görüşlere genel olarak katılmaz. Sorunun BM, AGİT ve NATO’nun katılımıyla çözülebileceğini düşünür. Süleyman Demirel, Rusya ile karşı karşıya gelmemek adına Azerbaycan’ın sivilleri bölgeden tahliye etmesi için Azerbaycan’ın talep ettiği helikopterleri verme taraftarı dahi olmaz.

4 Haziran 1993 tarihine gelince Rusya’nın desteğiyle Elçibey hükümetten düşürülerek Suret Hüseyinov Azerbaycan’ın başına geçer.¹²³ İktidarı uzun sürmeyen Hüseyinov, 1 Eylül 1993 tarihinde yönetimi Haydar Aliyev’e devreder. Haydar Aliyev’in ilk döneminde Türkiye’deki bazı siyasi karar vericiler bir süre Elçibey yanlısı görüşler ortaya koyar. Bunun üzerine Aliyev, Elçibey döneminde imzalanan anlaşmaları önemli ölçüde askıya alır. Azerbaycan’da görev yapan Türk askeri uzmanların görevlerine son verir, Türk vatandaşlarına yönelik vize düzenlemesi getirir.

Rusya’nın siyaseti ve bürokrasinin nasıl işlediğini Elçibey’den daha da iyi bilen Aliyev, Rusya’nın Dışişleri, Savunma ve Enerji Bakanlıklarının kendi aralarındaki

¹²³ Orhan Baskın, *Türk Dış Politikası* Cilt III: 2001-2012, İletişim yay, İstanbul 2013, s.214.

ilişkileri görüş farklılıklarını göz önünde bulundurarak mevcut durumu Azerbaycan lehine kullanmayı başarır.

Sovyetlerin yıkılması ve ona bağlı olan birçok ülkenin bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Rusya önderliğinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) 21 Eylül 1993'te Azerbaycan'ın üyeliğinin parlamento tarafından onaylanmasıyla Rusya ile ilişkiler yumuşamaya başlar. 24 Eylül 1993 tarihinde Azerbaycan resmen Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olmuş olur. Bir süre olumsuz seyreden Türkiye Azerbaycan ilişkileri bu üyelikten sonra aşamalı olarak gelişmeye başlar.

Haydar Aliyev, 1994 yılının Ocak ayında Ankara'ya önemli bir ziyaret gerçekleştirir. Bu ziyaret esnasında Türkiye Azerbaycan ilişkileri çok yönlü olarak değerlendirilir. Aliyev yaptığı açıklamada Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden Batıya taşınacağını ve Türk askerinin Azerbaycan subaylarını eğitmeye devam edeceğini ilan eder. Aliyev'in söz konusu Ankara ziyaretindeki Türkiye ve Azerbaycan için “tek millet, iki devlet” tanımlaması tarihi önem taşıyıp daha sonraki döneme damga vuracaktır.¹²⁴

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerindeki asıl önemli değişim, Aliyev'in aradan fazla zaman geçmeden 8-10 Şubat 1994 tarihinde Ankara'ya yaptığı ikinci ziyarette gerçekleşmiştir. Bu ziyaretten sonra aşamalı olarak Türkiye Azerbaycan ilişkileri pozitif yönde ilerlerken Azerbaycan Rusya ilişkileri duraklamaya girer. Türkiye ile yakınlaşma isteğinin bir neticesi olan bu ziyaret sırasında iki ülkenin Cumhurbaşkanı Aliyev ve Demirel, bir “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalarlar. Ayrıca taraflar arasında ticaret, yatırım, bilimsel ve kültürel işbirliğini öngören ek anlaşmalar imzalanır. Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden ihraç edilmesi konusunda Azerbaycan Halk Cephesi döneminde varılan anlaşmanın yürürlükte kalması konusunda görüş birliğine varılır.

Aliyev'in çift yönlü politikası iki dönem olarak incelenebilir. Birinci dönem 1993–1994 yıllarını kapsar ki bu dönemde belli tavizler verilerek Rusya'nın güveni kazanılmaya çalışılmıştır. 1994 sonrasına gelince bir yandan Rusya'yla dengeli ilişkiler sürdürülürken diğer yandan bu ülkenin Azerbaycan'daki etkisinin aşamalı olarak azaltılmaya çalışıldığı, Batı'ya ve Türkiye'ye dönük pozitif bir politika izlenmeye başlandığı görülür.

¹²⁴ Bülent Aras, *Turkish-Azerbaijani Energy Relations*, Global Turkey in Europe, Policy Brief , İstanbul 2014, s.2

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması, gerek manevi ilişkiler ve toplumsal yakınlık açısından, gerek siyasi ve bölgesel çıkarlar açısından Türkiye için büyük bir önem arz etmiştir. Türkiye, Ermenistan ve Ermeni diasporasının suçlayıcı iddialarının her zaman hedefinde olmuştur. Birinci Karabağ Savaşı'nda 1994 ateşkesine kadar, Türkiye, Azerbaycan'la yakın ilişkilerini güçlendirmeye çalışmış ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü savunmuştur. Ancak sahada ve masada çok belirleyici bir aktör olamamıştır.

Hazar ve Türkistan petrollerinin Batı ülkelerine Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile ulaştırılmasına ilişkin Ankara Deklarasyonu, 29 Ekim 1998 tarihinde Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan devlet başkanları tarafından imzalanmıştır. Bu zirvede ABD Enerji Bakanı Bill Richardson da gözlemci sıfatıyla bulunmuştur. Azerbaycan'ın Türkiye ve ABD ile olan ilişkilerini yakınlaştırmada; Rusya'nın Kafkaslarda her zaman Ermenistan'ı koruyan, destekleyen bir tutum sergilemesinin, Dağlık Karabağ meselesinde Ermenilerin yanında durmasının etkisi büyüktür. Her şeye rağmen Rusya değişen dengelere, yeni gelişmelere kayıtsız kalmamış, bölgede etkisini arttırmak düşüncesiyle Azerbaycan ile yakınlaşma politikası yürütme içerisine girmiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye topraklarından Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ile petrolün nakledilmesine dair üç ülke tarafından imzalanan hukuki belgelerin onaylanması ile ilgili süreç, 26 Mayıs 2000 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın onayı ile yürürlüğe girmiştir.

2001 yılı Mart ayında Ankara'ya resmi ziyarette bulunan Haydar Aliyev, 13 Mart günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada, *“Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Türkiye, bir Türkiye Cumhuriyeti için değil, bütün Türk dünyası içindir, Azerbaycan içindir”* sözleriyle Türkiye'nin sadece Azerbaycan için değil, Türk Dünyası için önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Türkiye'nin yardımına, özellikle siyasi ve stratejik açıdan, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözülmesi bakımından ihtiyaç duyduklarını, bir numaralı müttefiklerinin, bir numaralı dostlarının Türkiye olduğunu belirtmiştir. Aliyev yaptığı bu uzun konuşmasındaki sözleriyle Türkiye'nin izlediği siyasetin bölge üzerindeki önemine ve etkisine vurgu yapmıştır.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkileri genel olarak değerlendirilecek olursa; iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler, sürekli ve düzenli bir hale gelmiş, bir güven iklimi oluşturulmuştur. Aliyev, döneminde Ankara'ya üç resmi olmak üzere toplam 15 çalışma gezisi gerçekleştirirken, Türkiye'den Bakü'ye Cumhurbaşkanlığı

seviyesinde 4 resmi ziyaret yapılmıştır. Aliyev'in Türkiye'yi sık sık ziyaret etmesinde ve ilişkilerin yakınlaşmasında; Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı iken Demirel ile kurduğu kişisel dostluğunun da etkisinin olduğunu belirtmekte fayda vardır. İki devlet başkanı zaman zaman ikili toplantılarla sık sık bir araya gelmişler, zaman zaman da bölgesel ya da uluslararası toplantılarda baş başa görüşmelerde bulunmuşlardır.

Haydar Aliyev'in oğlu İlham Aliyev, 15 Ekim 2003 tarihinde girdiği seçimi kazanarak babasının yerine geçip Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmuştur.¹²⁵

İlham Aliyev, bölge devletleriyle ilişkilerinde denge politikası gütmeye başlamış, Azerbaycan'ın komşularıyla daha iyi ilişkiler kurmasını hedeflemiştir. Asya ülkeleriyle ekonomik ve siyasi ilişkiler başlatmıştır. Avrupa Konseyi gibi uluslararası kuruluşlara önem vermiştir. Aliyev'in en önemli amacı Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz projelerini ve boru hattı politikasını geliştirmek olmuştur. Azerbaycan'ın bölgesel enerji politikalarında önemli bir aktör olmasını istemiştir.

2009 yılında Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi konusunda atılan bazı adımlar Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde bir takım sorunlara neden olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan doğalgazının fiyatı artırılmıştır. Bu Türk şirketleri tarafından tepkilere neden olup bayrak krizi yaşanmıştır.¹²⁶ İki ülke arasında yaşanan bazı sıkıntıların, Türkiye - Azerbaycan arasındaki kardeşlik ve dostluğun zedelenmesine fırsat verilmeyerek bunların giderilmesi için yeni girişimlerde bulunulmuştur. Daha sonraki atılan adımlar, söylemsel düzeydeki dostluk ve akrabalığın ekonomik ilişkilerin de güçlendirilmesiyle ilişkilerin stratejik düzeye yükseltilmesini sağlamıştır. Bu doğrultuda her açıdan ilişkilerin güçlendirilmesi konusunda yeni adımların atılması hususunda görüş birliği oluşmuştur.¹²⁷

26 Haziran 2013 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve dönemin Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, İstanbul'da bir araya gelerek *Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı* (TANAP) projesine ilişkin Hükümetler arası bir anlaşma imzalamışlardır. Avrupa'nın yanı sıra Azerbaycan ve Türkiye'nin enerji güvenliğinin güçlendirilmesine önemli bir katkı sağlayacağı düşünülen TANAP'la, Hazar gazının Avrupa ülkelerine taşınması sağlanarak Azerbaycan'ın uluslararası satış pazarlarına

¹²⁵ Orhan, *Türk Dış Politikası*, s.217.

¹²⁶ 14 Ekim 2009 tarihinde Türkiye Ermenistan milli maçı sırasında Bursada Azerbaycan bayraklarının sahaya bırakılmaması sırasında yaşanmıştır. Bknz: Kaan Gaytancıoğlu, "Son Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizi'nin Değerlendirilmesi", *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C 2/1, Tekirdağ 2010, s.46.

¹²⁷ Rovshan İbrahimov, Azerbaycan Petrol Politikası: Alternatif Enerji Hatları Arayışı, *OAKA*, C.7/14, İstanbul s.129.

ulaşması ve buradaki varlığının güçlendirilmesi hedeflenmiştir. Projenin hayata geçirilmesiyle aynı zamanda Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ekonomik potansiyelin, enerji güvenliğinin ve stratejik rolünün artırılması amaçlanmıştır.

Azerbaycan'ın en acı sorunu olan Karabağ sorununda kardeş ülke Türkiye her zaman Azerbaycan'ın yanında yer almış ve Azerbaycan'ın uluslararası arenadaki haklı konumuna destek olmuştur. Süreç içerisinde iki ülke arasındaki ilişkilerin her yönüyle gelişmesi konusunda önemli adımlar atılmıştır. Örneğin Türkiye, Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri mensuplarının çeşitli tatbikatlara katılmalarını ve askeri açıdan eğitilmelerini sağlamıştır. Azerbaycan ordusu, hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da çeşitli eğitimlerde kazandığı muharebe kabiliyetleri sayesinde 2016 yılında Lalatepe'nin ele geçirilmesinde önemli kahramanlık sergilemiştir.

2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı'na gelince, Türkiye bu defa ağırlığını hissettirmiş ve Azerbaycan ile birlikte hareket ederek sadece söylemde değil, eylemde de etkisini göstermiştir. Zira Türkiye'nin Azerbaycan ile kültürel, tarihi, etnik ve dilsel bağları mevcut olup iki ülke halkları, neredeyse aynı milletin iki parçası olarak aynı manevi bağlara sahiptirler. Ayrıca karşılıklı çıkarlar ve “Güçlü Azerbaycan, Güçlü Türkiye” gerçeği de gittikçe bölgesel olarak önemini göstermeye devam etmektedir.¹²⁸

Azerbaycan, Türkiye için ister enerji kaynakları açısından, ister Orta Asya'ya bağlanma açısından oldukça önemlidir. Ayrıca Güney Kafkasya'da Türkiye'nin belirleyiciliği, Ermenistan, Rusya, İran ile bölgesel ilişkileri düzenleme ve çıkarları maksimize etme boyutuyla da Türkiye için Azerbaycan son derece önemlidir. Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'nda görünen taraf Azerbaycan olsa da, Türkiye'nin de bu savaşta Azerbaycan'dan yana net tavır koyduğu açıktır. Türkiye, gerek savaş sürecinde, gerek savaş sonrası süreçte Azerbaycan'la birlikte savaşın bölgedeki kazanımı olmuştur. Netice itibarıyla *2020 Karabağ Savaşı* veya *44 Günlük Vatan Savaşı*, Türk Dış Politikasının büyük bir başarısı olarak Türk ve dünya tarihine geçmiştir.¹²⁹

1.2. Türk Devletler Teşkilatı

3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin Türk Devletleri İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin Nahcivan Anlaşması imzalanmıştır. Dolayısıyla Nahcivan, Türk Dünyasında önemli bir anlaşmanın imzalanmasına merkezlik

¹²⁸ Yalçın Sarıkaya, *44 Gün Savaşı: Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi*, TASAV, Ankara 2020, s.124.

¹²⁹ Museyib Shiraliyev, “Amerika Birleşik Devletleri'nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü”, *Kafkasya Çalışmaları Dergisi*, C. 8/14, İstanbul 2022, s. 8-9.

yapmıştır. Bu anlaşma sonucunda Türk devletleri arasında bugün bu devletleri, tarihi kökleri, ortak dil, din, kültür ve gelenekleri temelinde birleştiren bir işbirliği mekanizması ortaya çıkmıştır. Günümüzde söz konusu Konsey, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) adıyla bilinmektedir. Uluslararası örgütler ve yapılar, uluslararası ilişkiler sistemi (US) içerisinde bölgeselcilik, kurumsalcılık ve işlevselcilik teorileri ve tarihsel bir yaklaşımla incelenmektedir.

TDT'nin bölgesel bir mekanizma olarak varlığı, Türk Devletleri arasındaki işbirliğini çok taraflı bir çerçevede kurumsallaştırmıştır. 1990'lı yıllara dayanan çalışmaların bir sonucu olarak sağlanan kurumsallaşma, Türk dünyasında işbirliği kurallarının belirlenmesi, yönetim koşullarının güvence altına alınması, gerilemenin önlenmesi ve bunun için derinleşme ve çeşitlendirme tedbirlerinin alınması için önem arz etmektedir. Üye devletlerin sürekli siyasi iradesine dayanan bu sağlam çerçeve, çeşitli işbirliği alanlarında kısa sürede önemli başarılarla imza atılmasını sağlamıştır. Bu başarılı performansın anahtarı, organizasyonun ilke ve yapısında, siyasi, ekonomik, kültürel-egitimsel ve insani alanlardaki sonuç odaklı yaklaşımında saklıdır. Ayrıca *Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi* (TÜRKPA), *Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı* (TÜRKSOY), *Türk Kültürü ve Mirası Vakfı* ve *Türk Akademisi* gibi diğer Türk işbirliği kuruluşlarıyla çatı kuruluş rolü üstlenmesi de önemlidir. Doğal olarak teşkilatı oluşturan devletler Parlamenter, kültürel, akademik ve bilimsel düzeyde Türk işbirliğinin geliştirilmesi konusunda işbirliği içine girmişlerdir.¹³⁰

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi sekizinci zirvesi, Türkiye'nin ev sahipliğinde “*Dijital Çağda Yeşil Teknolojiler ve Akıllı Şehirler*” adıyla 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'a çok da uzak olmayan *Demokrasi ve Özgürlükler Adası*'nda gerçekleşir. Bu Zirve, alınan kararlar itibariyle son derece önem arz etmektedir. Örneğin burada alınan kararlar Türk Keneşi'nin adı Türk Devletleri Teşkilatı olarak değiştirilir. Karar siyasi ve bilimsel çevrelerde hararetle tartışılıp memnuniyetle karşılanır. Zirveye oturumlarının devam ettiği sırada bir basın toplantısı yapan Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, “*Konseyimizin adını değiştirmeye karar verdik. Artık Türk Devletleri Teşkilatı*

¹³⁰ Pelin Musabay Baki, “Cooperation among the Turkic Speaking States and the New Regionalism”, *Galatasaray University*, İstanbul, 2020, s.145.

adıyla bilineceğiz. Yeni ismi ve yapısı sayesinde Türk Devletleri Teşkilatı daha aktif olarak gelişecek, güçlenecek ve çoğalacaktır” ifadelerini kullanmıştır.¹³¹

Bu teşkilat çerçevesinde yakın gelecekte Türk devletlerinin karşı karşıya olduğu temel işbirliği alanlarından biri, mevcut ulaşım koridorlarının etkin kullanımı ve çeşitlendirilmesi olacaktır. Özellikle Rusya ile Ukrayna arasında gerçekleştirilen askeri eylemlerin sonuçları ve bunun sonucunda ortaya çıkan Batı yaptırımları, Türk dili konuşan devletler için bir takım zorlukları beraberinde getirmiştir. Bu zorlu dönemde ve gelecekte Uluslararası Trans-Hazar Koridoru’nun Türkiye ve Azerbaycan için öneminin daha da artması beklenmektedir. Azerbaycan’ın önerdiği Zengezur ulaşım koridorunun hayata geçirilmesi de mümkün olacaktır. Zengezur koridorunun açılması, Nahçıvan’ı diğer Azerbaycan topraklarına bağlayacağı ve Türkiye ile Azerbaycan ve diğer Türk Cumhuriyetleri arasında ulaşım ve demiryolu bağlantılarını yeniden tesis edeceği için çok önemlidir.¹³² Koridor, tarihi İpek Yolu’nun canlandırılması açısından da hayati önem taşımaktadır. Çin’in Kuşak ve Yol Girişimi ile bölgesel işbirliği ve ticaret gelişiminin teşvik edilmesi Azerbaycan’la ilişkileri en üst seviyeye çıkarmaktadır. Bu koridor, Rusya’nın Ermenistan, İran ve Türkiye ile bağlarının daha da güçlenmesine vesile olacaktır. Örgütün gündeminde her zaman ulaşım konusunun yanı sıra kültürel ve insani işbirliği, turizm, eğitim ve gençlik politikaları gibi konular da yer almaya devam edecektir.¹³³

Yukarıda da kısmen belirttiğimiz gibi başta Türkiye olmak üzere Türk Konseyi (Türk Devletleri Teşkilatı) İkinci Karabağ savaşında Azerbaycan’a tam desteğini ifade etmiştir. Konsey, söz konusu savaşın ikinci gününde (28 Eylül 2020) yaptığı açıklamada Azerbaycan’ın egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün altını çizmiş ve konsey üyelerinin Azerbaycan’ın bu haklı davasında yanında olduklarını bildirmiş ve bu doğrultuda açıklama yapmıştır. 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan ateşkes sonrasında ise Türk Konseyi Genel Sekreteri Bağdat Amreyev, *Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı tarafından Dağlık Karabağ Bölgesi’nde tam bir ateşkes ve tüm düşmanlıkların durdurulmasına ilişkin*

¹³¹ Cengiz Tomar - Ülviyya Amuyeva, “Analytics: From Turkic Speaking Countries to Turkic States (in Russian),” Anadolu Agency, November 15, 2021, <http://v.aa.com.tr/2421283> (24.12.2023)

¹³² Vasif Huseynov, “Zangazur Corridor is the Cornerstone of the PostWar Regional Cooperation Projects in the South Caucasus,” Valdai Club, March 22, 2022, [https:// valdaiclub.com/a/highlights/zangazur-corridor-is-the-cornerstone-of-the-post/](https://valdaiclub.com/a/highlights/zangazur-corridor-is-the-cornerstone-of-the-post/) (27.12.2023)

¹³³ Anadolu Agency, May 31, 2021, "Zangezur Corridor Will Provide a New Link between Türkiye and Azerbaijan" (in Russian),” <https://www.aa.com.tr/ru/mir/zangezurskiy-koridor-obespechit-novoesoobshchenie-mejdu-turtsiye-i-azerbaydjanom/2259451#> (27.12.2023)

ortak bildirisini memnuniyetle karşıladığını söylemiş ve Aliyev ile Azerbaycan halkını, uluslararası hukuk ve BM Güvenlik norm ve ilkelerine uygun olarak işgal altındaki toprakların kurtarılması ve bu topraklar üzerindeki egemenliğin yeniden sağlanması konusundaki bu başarısından dolayı tebrik etmiştir.

1.3.Bölgesel Barış ve İstikrar Konusunda Türkiye'nin Yaklaşımı

Azerbaycan, Türkiye'nin başlıca “Türk kardeşi” olarak kabul edilir ve eskiden Osmanlı İmparatorluğu eyaletidir. Azerbaycan ile Türkiye ilişkileri, büyük ölçüde Haydar Aliyev'in *Tek Milet İki Devlet* söylemi üzerine oturtulmuştur. Türkiye'nin Azerbaycan'la iyi ilişkileri ve iki ülke arasındaki dayanışma, SSCB sonrası bağımsızlığını elde eden Ermenistan'ı her zaman rahatsız etmiştir. Zira Türkiye'nin Azerbaycan'a koşulsuz desteği, Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkilerin bozulmasına neden olmuş ve yıllarca Türkiye ve Ermenistan arasındaki sınır kapıları kapalı tutulmuştur. Türkiye'nin SSCB'nin dağılmasından itibaren 1990'ların sonuna kadar bu bölgeyle ilgili izlediği politika arzu edilen başarıyı verememiş ve dolayısıyla Azerbaycan Türkiye arasındaki ilişkiler beklenen düzeyde gerçekleşememiştir. Ancak Türkiye'nin 1990'ların sonu ve 2000'lerin başından itibaren ve özellikle de 2002 yılında Ak Parti hükümetinin iktidarı elde etmesinden itibaren Güney Kafkasya'ya yönelik yapıcı ve kapsamlı bir dış politika yürütmesi, Güney Kafkasya'da dengeleri Azerbaycan lehinde değiştirmeye başlamıştır. Takip eden yıllarda Türkiye'nin kendisini bir enerji merkezi haline getirme çabası nedeniyle enerji kartını ön plana çıkarmıştır. Hazar gazının Batı'ya taşınması, hem Türkiye'nin hem Azerbaycan'ın öncelikleri arasına girmiştir. Bu konuda Azerbaycan gibi Gürcistan da özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşasından itibaren bölgede önemli bir ülke haline gelmiştir.¹³⁴

Azerbaycan'ın, Ermenistan'ın saldırılarına karşılık Türkiye'nin açık diplomatik ve askeri desteğiyle başlattığı 44 günlük savaş sonucunda Karabağ'ın ve işgal altındaki rayonlar 2020 yılında işgalden kurtarılmıştır. Harekâtın başlamasıyla birlikte Türkiye, Azerbaycan'a her açıdan desteğini açıklayıp bütün dünyaya ilan etmiştir.¹³⁵ Savaşın başlamasıyla birlikte kamuoyunda bir birliktelik oluşmuş ve Türk basın mensupları çatışma bölgesine gelip yerleşerek günlük ve hatta canlı gelişmeleri an be an aktarmaya

¹³⁴ Aybars Görgülü, Onnik Krikorian, “Turkey's South Caucasus Agenda: The Role of State and Non-State Actors”, *İmak Ofset*, İstanbul, 2012, s.6

¹³⁵ Aytekin Zeynalova, “Şuşa Zirvesi Odağında Azerbaycan - Türkiye İttifakı ve Uluslararası Etkisi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C.5/1, İstanbul 2022, s.3.

başlamıştır. Karabağ savaşı nedeniyle Türkiye, Azerbaycan lehine siyasi, diplomatik, askeri ve kamu diplomasisi gibi politik görüşmelerde de öncülük etmiştir.¹³⁶

Cumhurbaşkanı Erdoğan, “Kardeş Azerbaycan’ı kesinlikle yalnız bırakmayacağız, tam destek vereceğiz” diyerek Türkiye’nin Karabağ’a tam desteğini ilan etmiştir. Bu süreçte Ermenistan’ın tüm stratejisi, çatışmayı yaymak, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü aracılığıyla Rusya’yı harekete geçirmek ve Fransa gibi Batılı güçlerin yardımına koşmak üzerine kurgulanmıştır. Başbakan Nikol Paşinyan’ın bu yönde açıklamalarda bulunması, uluslararası basında Türkiye’yi hedef alan haber ve yorumların ağırlık kazanmasını sağlamıştır. Ermenistan ayrıca çatışma bölgesi dışındaki Gence ve Terter gibi şehirleri de hedef alarak sivil ölümlerine neden olmuştur. Ayrıca Ermenistan, sürekli olarak Türkiye’nin kendilerine karşı savaştığını iddia ederek uluslararası medyada propaganda savaşı yürütmüş ve başta Fransa olmak üzere çeşitli batılı ülkelerden destek açıklamaları almıştır.

Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, başta Rus mevkidaşı Sergey Lavrov ile olmak üzere ikili görüşmelerinde ve tüm uluslararası platformlarda Bakü’ye Türkiye’nin desteğini yinelemiştir. Çavuşoğlu, Ankara’yı ziyaret eden NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg’e, Ermenistan’ın işgal altındaki topraklardan çekilmesinin zorunlu olduğunu ve sivillere yönelik saldırılarına gerekli cevabın verilmesi gerektiğini belirtmiştir.

Türkiye, Karabağ’da işgalin tamamen sona erdirilmesi yönünde bir çözüm formülü benimsemiş ve Azerbaycan’ı bu yönde teşvik etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 8 Ekim’de düzenlenen Türkiye-Afrika Ekonomi ve İş Birliği Forumu’nda şunları söylemiştir: *“Ermenistan’ın uzlaşmaz ve şımarık tavırları nedeniyle 30 yıldır adeta kangrene dönüşen bu sorunun çözümü, işgalin sona erdirilmesidir. İşgali meşrulaştıran önerilerin artık sahada uygulanma şansı kalmamıştır.”*

O dönemde TBMM Başkanı Mustafa Şentop, Türkiye’nin desteğini ifade etmek üzere parlamentoda temsil edilen partilerin milletvekilleriyle birlikte Bakü’ye bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Şentop, Azerbaycan parlamentosunda yaptığı konuşmada, uluslararası platformlarda ve özellikle Avrupa merkezli örgütlerde propagandası yapılan haksız saldırılara karşı Türkiye’nin Azerbaycan’ın haklı argümanlarını destekleyeceğini ve

¹³⁶ Mehmet Şah Yılmaz, “Türkiye’den Ermenistan’ın Azerbaycan’a Yönelik Saldırısına Tepki”, *Anadolu Ajansı*, July 13, 2020, s.6

savunacağını ifade etmiştir. Ayrıca Şentop, güvenlik risklerine rağmen, Azerbaycan'daki bombalama alanlarını ziyaret etmiştir.¹³⁷

Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı Sahibe Gafarova'nın bu konudaki şu sözleri dikkat çekicidir: *Eğer Türkiye yanımızda olmasaydı her şey çok daha zor olurdu. Sayın Cumhurbaşkanı Erdoğan Azerbaycan'a desteğini yüksek sesle dile getiriyor. Türkiye halkı ve medyası yanımızdadır. Türkiye'siz çözüm nasıl olabilir? Türkiye'ye güveniyoruz. Sürecin adı ne olursa olsun Türkiye masada olmalıdır.*

1.4. İkili İlişkilerin Mütteliklik Boyutu: Şuşa Beyannamesi

İkinci Karabağ Savaşı bittikten sonra Azerbaycan, barış anlaşmasının imzalanmasının temelini oluşturmak üzere Ermeni tarafına beş maddelik bir öneri paketi sunar. Önerilen barış anlaşması, öncelikle toprak bütünlüğünün karşılıklı tanınmasına dayanmaktadır. Ermeni tarafı barış anlaşmasının gerekliliğini kabul eder ancak çeşitli koşullar öne sürerek anlaşmanın imzalanmasını ertelemeye çalışır. Ermenilere göre bölgedeki mevcut jeopolitik gerçeklik onların aleyhinedir ve bunun değişmesi zaman gerektirmektedir.¹³⁸

Bir taraftan da Ermenistan içerisinde bir grup ortaya çıkar ve Azerbaycan topraklarını yeniden işgal etme tehdidinde bulunur. Savaş sonrası durumu bir türlü kabul edemezler. Bunlar Nikol Paşinyan'ı ülkenin en önemli sorunu olarak görüp onun iktidardan ayrılmasını talep ederler. Yani Ermenistan'da iktidarın değişmesini ve savaşın yeniden başlatarak kaybettikleri toprakların geri alınmasını savunurlar.¹³⁹ Bu şekilde düşünenler, Ermenistan dışından da destek görmeye başlar. Bazı bölgesel ve bölge dışı devletler, Karabağ Zaferi sonrasında ortaya çıkan yeni jeopolitik gerçekliği kabul edemedikleri için değiştirmek istiyordu. Bu amaçla Ermenistan'a askeri destek vermekten çekinmeyip bu tarz taahhütte bulunurlar. Bu sırada Fransa, Ermenistan'a askeri yardım yapmayı tartışırken bazı ülkelerden silah desteği devam eder. Gerek Ermenistan içerisinde gerek ülke dışından Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki mevcut durumu kabullenemeyen güçler, iki ülke arasında devam eden barış görüşmelerini olumsuz etkiler.

¹³⁷ Ruslan Rehimov, "TBMM Başkanı Şentop: Kafkasya'daki Çözumsuzluk Ermenistan'ın İşgali Sürdükçe Devam Edecektir", <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/tbmm-baskani-sentop-kafkasyadaki-cozumsuzluk-ermenistanin-igali-surdukce-devam-edecektir/2012292> *Anadolu Ajansı*, Ekim 20, 2020. (29.12.2023)

¹³⁸ Özdemir Durdu Mehmet, Gökmen Kantar, "Şuşa Beyannamesi'nin Önemi ve Olası Etkileri" *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12/2, Kırgızistan 2022, s.735.

¹³⁹ Lillian Avedian, "Armenia's opposition mobilizes once again to oust Pashinyan," *The Armenian Weekly*, April 27, 2022.

Dışarıdan verilen destek sonucunda Ermenistan-Azerbaycan sınırında ateşkes ihlalleri artmaya başlar. Kısacası İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra çatışmaların devam etme ihtimali hâlâ ortadan kaldırılmamıştı.

Ermenistan tarafında barışı engellemek için buna benzer şeyler yaşanırken 15 Haziran 2021'de Azerbaycan ile Türkiye arasında ittifaka ilişkin Şuşa Beyannamesi imzalanır. Şuşa Beyannamesi, önceki anlaşmalardan farklı olarak iki ülke arasındaki ilişkileri ittifak düzeyine çıkarır. Daha sonra bu bildirge her iki ülkenin parlamentoları tarafından da onaylanarak uluslararası ikili anlaşmaya dönüştürülür. Karabağ Zaferi'nin ardından Azerbaycan ordusu Türkiye'nin askeri modeline göre yeniden yapılanma yoluna gider. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nde kara kuvvetleri, komando birlikleri ve Milli Savunma Üniversitesi kurulması kararlaştırılır. Yeni oluşturulan kara kuvvetlerine liderlik etmek, diğer ordu birimleriyle koordinasyonu sağlamak, bilgileri doğru değerlendirmek ve komuta zincirine aktarmak amacıyla bir de komuta kontrol merkezi kurulur.¹⁴⁰

İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Azerbaycan Ordusu özel birliklerinin sayısı artırılır. Örneğin dağ komando birlikleri oluşturulur. Ermenistan'ın 1991 yılından itibaren Azerbaycan'a yönelik silahlı saldırısı ve Güney Kafkasya'daki askeri güç dengesinin gözetilmesi, Soğuk Savaş sonrası dönemde Azerbaycan ile Türkiye arasında askeri ilişkilerin gelişmesine yol açmıştır. Zira 1992 ile 2020 yılları arasında, yani İkinci Karabağ Savaşı'na kadar iki ülke arasındaki askeri işbirliği çerçevesinde; Askeri eğitim (özellikle Azerbaycan subaylarının eğitilmesi), Azerbaycan ordusunun savaş hazırlığının artırılması ve olası bir çatışmada iki ordunun ortak harekâtına hazırlık dâhil olmak üzere çeşitli askeri tatbikatlar ve silah teknolojisi alanlarında işbirliği yoluna gidilmiştir.¹⁴¹

Başka bir ifadeyle Azerbaycan ile Türkiye arasındaki işbirliği son 30 yılda sürekli gelişerek Azerbaycan'ın muharebe kabiliyeti yüksek bir ordusu oluşmuş, bu sayede Karabağ savaşında Ermenistan'a karşı başarı elde edilmiş ve İkinci Karabağ savaşının ardından bölgedeki askeri güç dengesi Azerbaycan ve Türkiye lehine değişmiştir.

Netice itibariyle 15 Haziran 2021'de iki ülke arasında imzalanan Şuşa Deklarasyonu, ilişkileri stratejik ortaklıktan ittifak düzeyine yükseltmiştir. Şuşa Beyannamesi, Karabağ zaferi sonrasında bölgede oluşan yeni jeopolitik gerçekliğin

¹⁴⁰ Cavid Veliev, "Azerbaijan-Türkiye military cooperation: One nation, one army," Daily Sabah, December 23, 2022.

¹⁴¹ Official Presidential Website, "İlham Aliyev attended the opening of a military unit in Hadrut settlement," December 24, 2021; and, "Speech by İlham Aliyev at the opening ceremony of military unit in Kalbajar district," June 27, 2022.

korunması açısından önemli bir aşamadır. Bugün her iki ülke orduları hem operasyonel hem de askeri-teknik alanda en üst seviyede ilişki ve birlikte hareket etme durumuna gelmiştir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Karabağ savaşı sonrasında Azerbaycan ordusunun, Türk ordusu modeline geçiş süreci hızlandırılmıştır. Türkiye'nin rehberliği ve katkılarıyla Azerbaycan ordusunun askeri-teknolojik seviyesinin yükseltilmesi, komuta ve özel kuvvet eğitimlerine devam edilmesi ve iki ordunun ortak hedefler doğrultusunda savaşma becerisinin artırılması amaçlanmaktadır.¹⁴² Bütün bu gelişmelerin aynı zamanda Azerbaycan-Ermenistan normalleşme sürecine de katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

¹⁴² APA news [Azerbaijan/English], “President Ilham Aliyev: Azerbaijani Army is developing on basis of Turkish model,” June 13, 2023.

2. İRAN'IN TUTUMU

2.1. Jeopolitik Açıdan Azerbaycan-İran ilişkileri

Burada kültürel ve dini konulara değinmeden jeopolitik açıdan Azerbaycan-İran ilişkilerini kısaca vermeye çalışacağız.

Azerbaycan ve İran'ın 689 kilometrelik uzun bir sınırı paylaşması, iki ülke arasında yakın etkileşimi kaçınılmaz kılmaktadır. Deniz sınırları, ticaret ve demografik trafik, üçüncü ülkelerle ilişkiler, dolaylı toprak iddiaları ve ayrılıkçı duygular Azerbaycan-İran ilişkilerini karmaşık hale getirmektedir. Azerbaycan-İran ilişkilerinin tamamının derinlemesine analizi bu çalışmanın konusu değildir, ancak bu ikili ilişki bağlamında İran'ın yumuşak güç politikasına katkıda bulunan faktörlerden bahsedilmeğe çalışılacaktır.

143

İran'ın Güney Kafkasya bölgesinde özellikle de Karabağ'ın durumuyla ilgili gerek daha öncesi gerekse İkinci Karabağ savaşı sırasındaki yaklaşımı zikzaklarla dolu olup çoğunlukla Ermenistan lehinde olmuştur. Karabağ'ın statüsü konusunda bütün gerçekler ortadayken İran'ın bu gerçekleri kabul etme konusundaki isteksizliği nedeniyle devamlı durumu istikrarsızlaştırma yoluna gittiği görülmektedir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, İran'ın hem Ermenistan hem de Karabağ'daki ayrılıkçı oluşumlarla işbirliği yaptığına ve yaklaşık 30 yıldır Ermeni işgali altında olan Azerbaycan topraklarında ortak yasa dışı faaliyetlere katıldığına dair çok sayıda bilgi ve belge bulunmaktadır. Örneğin 44 gün süren İkinci Karabağ savaşı sırasında bile, İran üzerinden Ermenistan'a Rus silah ve askeri teçhizat tedarikini gösteren videolar yayınlanmıştır.¹⁴⁴

Ayrıca savaş sırasında yaklaşık 300 PKK'lı teröristin İran toprakları üzerinden Karabağ'a ulaştığına dair bilgiler başta Türkiye'deki basın kuruluşlarında olmak üzere çeşitli ülkelere aid medyada yer almıştır. İkinci Karabağ savaşı öncesi, savaş dönemi vesavaş sonrası birçok şüpheli mal İran'dan kamyonlarla Karabağ'a ve Ermenilerin yaşadığı bölgelere nakledilmiştir. Bu araçların bölgeye girişine, Lâçin koridorunda geçici olarak görev yapan Rus barış güçleri tarafından izin verilmiştir. Azerbaycan'ın İran'a konuyla ilgili birçok mesaj göndermesine ve ilgili video görüntülerinin internette ve

¹⁴³ Elçin Neciyev, Teymur Gasımlı, Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018), *Anemon Muş Alparlan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8/4, Muş 2020, s.1268.

¹⁴⁴ "Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia – VIDEO", *Apa.az*, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-toArmenia-coloredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOcolor-331624 . (02.01.2024).

televizyonlarda verilmesine rağmen İran tarafı her zaman olduğu gibi bu haber ve görüntüleri ısrarla reddetmeye devam etmiştir. İran tarafı bütün bunları kabul etmese de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili diplomatik notasının ardından, 11 Ağustos'ta bir Ermeni televizyon kanalı, İran kamyonlarının Lâçin koridoru üzerinden Hankendi'ye doğru yola çıktığını doğrulamıştır. İran'ın Karabağ'daki ayrılıkçılar için planlanan kargoyu bu koridordan taşıdığına şüphe olmadığı bilinmektedir.¹⁴⁵ Aslında İran'ın Ermenistan ve Azerbaycan konusundaki tutumu sürpriz değildir. İran, son 30 yılda hem Karabağ'daki ayrılıkçıların varlığına hem de Ermenistan'ın dünyadan izolasyonunun önlenmesine aracılık etmiştir. Görülüyor ki gerek İkinci Karabağ savaşı öncesi ve gerekse savaş sırasındaki İran'ın Ermenistan'a ve Karabağ'daki ayrılıkçılara yaklaşımı ve yardımında şüphe yoktur.

Ermenistan'ın mevcut dönemde sınırları çizmeye, ulaşım ve iletişim bağlantılarını açmaya odaklanan yıkıcı politikası İran tarafından dolaylı olarak devamlı desteklenmiştir. Ne yazık ki İran ve Rusya gibi bölge ülkelerinin tutum ve yaklaşımları geçmişten günümüze Karabağ'daki ayrılıkçıların umutlarını teşvik etmiştir. Bu destek ve umut sadece Karabağ Ermenilerine değil, Ermenistan Cumhuriyeti'ne de verilmiştir. Savaş öncesi geçmiş yıllara bakıldığında İran'ın Ermenistan'ı ve ayrılıkçıları desteklemesi bu ülkenin geleneksel çıkarlarıyla uyumludur. Kaynaklara göre Azerbaycan'ın işgal altındaki toprakları, İran'ın Ermenistan ile uyuşturucu kaçakçılığı bağlantılarının da kullanılagelmiştir. Buna karşılık Azerbaycan, bölgede ortaya çıkan jeopolitik gerçekler kapsamında uluslararası uyuşturucu kaçakçılığının yolunu kapatmak için elinden gelen gayreti göstermiştir. Yasadışı uyuşturucu ticaretinden elde edilen gelirlerin aslında dünyadaki en karlı üç alandan biri olduğu göz önüne alındığında, İran bu yeni gerçeklikten kesinlikle rahatsızdır. Dolayısıyla İran'ın geçmişte Ermenistan'la birlikte işgal altındaki Azerbaycan topraklarını uyuşturucu ticareti amacıyla kullanması tesadüf değildir. İlham Aliyev, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Devlet Başkanları Konseyi'nin 15 Ekim 2021 tarihinde video konferans formatında gerçekleştirilen oturumunda yaptığı konuşmada bu konuya vurgu yaparak şu cümleleri sarf etmiştir. *“İran'la olan devlet sınırının yaklaşık 30 yıl boyunca Ermeni kontrolü altında olan bölümü ve burada özellikle bu konuda kritik rol oynayan Cebraail ilçesinin Azerbaycan'a geçmesiyle Avrupa'ya uzanan uyuşturucu yolu kapanmış oldu. Azerbaycan-İran sınırının diğer kesimlerinde ele geçirdiğimiz eroin miktarı önceki yılların aynı dönemine göre iki katına çıktı. Bu, İran'la gizli anlaşma yapan*

¹⁴⁵ Zaur Məmmədov, “İran nə istəyir? – təhlil”, *Apa.az*, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil-656532>. (03.01.2024).

*Ermenistan'ın yaklaşık 30 yıl boyunca işgal altındaki Azerbaycan topraklarını kullanarak Avrupa'ya uyuşturucu kaçakçılığı yaptığı anlamına geliyor”.*¹⁴⁶

İran, zaman zaman Azerbaycan'a yönelik ve Azerbaycan'ı suçlayıcı çeşitli iddialarından vazgeçmemiştir. Örneğin devamlı Bakü'yü İsrail ile ilişkiler kurmak ve işbirliği yapmakla suçlamaktadır. Her şeyden önce herhangi bir ülkeyle işbirliği yapmak ve ya yapmamak Azerbaycan'ın egemenlik hakkıdır. Bunun belirleyicisi İran değildir. Diğer yandan yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Azerbaycan hiçbir ülkeye kendi topraklarını komşu devletlere karşı kullanma izni vermemiştir. Aynı zamanda Azerbaycan hükümeti ABD, İsrail ya da başka bir tarafın İran'a olası askeri müdahalesinin bölgedeki dengeler açısından iyi bir sonuç doğurmayacağını sürekli dile getirmiştir.¹⁴⁷ Azerbaycan, İran toprakları üzerinden Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne uzanan bir gaz boru hattının potansiyel hasar görmesi, İran'da ikamet eden on milyonlarca Azerbaycanlı için oluşturduğu riskler, kuzeye göç tehdidi dâhil olmak üzere çeşitli nedenlerle kendi toprakları üzerinden İran'a yönelik bir saldırıya kararlı bir şekilde karşı çıkmış ve komşu devletlerle ilişkilerin bozulmasını önleme yoluna gitmiştir.¹⁴⁸ Bütün bunlara rağmen İran'ın Azerbaycan'a karşı suçlayıcı tavırları ve Azerbaycan hakkındaki asılsız iddiaları devam ede gelmiştir. Ne yazık ki İran, Ermenistan'a gösterdiği hoşgörü ve yakınlığı Azerbaycan'a gösterememiş, birçok konuda Azerbaycan'ın yanında değil Ermenistan'ın yanında yer almıştır.

Karabağ krizinin çözümsüz kalması o dönem İran'ın işine yaramıştır. İran son otuz yılda önemli ticari gelirler elde etmiştir. Nahçıvan ve Azerbaycan arasındaki karasal kopukluk İran'ı Türkiye ile Orta Asya arasındaki ticaretin mecburi rotalarından biri haline getirmiştir. Dağlık Karabağ'da kurulan ancak hiçbir devlet tarafından tanınmayan özerk cumhuriyet ile ticari ilişkilerinin olduğu kanıtlanmış ve bu Azerbaycan'da çok ciddi bir tepkiye neden olmuştur.

2.2. İran'ın Azerbaycan'daki Yumuşak Gücü

Özellikle 1979 yılında gerçekleşen İran Devriminden sonra iktidara gelen Humeyni rejimi, Şiiliği yurt dışında yumuşak bir güç olarak kullanmak amacıyla İslam Cumhuriyeti içinde Şii İslam'a odaklanan kendi eğitim, manevi ve hukuk kurumlarını geliştirme yoluna gitmiştir. Örneğin Necef (Irak) şehri, yüzyıllar boyunca Şiiliğin önemli manevi merkezi

¹⁴⁶ “İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, <https://oxu.az/politics/537742> (04.01.2024).

¹⁴⁷ Elif Yıldız Yüce, s.83.

¹⁴⁸ “ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-and-azerbaijan/> (04.01.2024).

konumu olduğu halde 1979 da başa geçen Humeyni rejimi, İran'daki Kum şehrini Şii teolojisinin yeni merkezi haline getirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bunun nedenlerinden birinin *Velayet-i Fakih* konusunda Iraklı ve İranlı din adamları arasında yaşanan anlaşmazlık olduğu belirtilmektedir. Şiiliğin siyasallaştırılmasını öngören İslam hukukçusu Phillip Smyth (2012) bu grupları, dinin siyasete müdahalesini destekleyen Humeyniciler ve dinin siyasi alandan uzak durmasını savunan grup olan Sessizciler olarak tanımlamaktadır.¹⁴⁹

Başka bir deyişle, Kum merkezli Humeyniciler din adamlarının siyasete aktif olarak katılmasına izin verilmesi gerektiğini savunurken, Necef merkezli Sessizlik yanlıları din adamlarının yalnızca dini işlerle meşgul olması gerektiğine inanıyordu. Sonuç olarak Kum, İran (Humeyni) siyasi öğreti modeline dayanan Şii teolojisinin merkezi haline gelmiştir.¹⁵⁰

Zira Kum'daki ilahiyatla ilgili bölümlerde yalnızca İslam hukuku ve teolojisi alanında akademisyenler değil, aynı zamanda Şiiliği anlatıp propagandasını yapabilecek din adamları ve vaizler de yetiştirdiği ileri sürülmektedir.¹⁵¹ Philip Smyth'e (2012) göre bu misyoner ruhlu Şii din adamları, Azerbaycan, Irak vb. gibi Şii toplulukların bulunduğu çevre ülkelere faaliyet yapmak üzere görevlendirilmiş ve gittikleri ülkelerde önemli görevler icra etmişlerdir. Daha sonraları İran, bu tür adamlarını Kum'da özel olarak eğitip Azerbaycan'ın da içinde bulunduğu çeşitli ülkelere/bölgelere göndererek bir ağ oluşturmaya ve hem Şiilik hem de İran için propaganda yaptırmaya devam etmiştir. Örneğin İran'ın her açıdan kullanabileceği *Hizbullah* aracılığıyla Lübnanlı Şiilerle yaptığı işbirliğidir. Üstelik Şii doktrini, ana akım topluluğun üyesi olduklarına dair aldatıcı bir imaj ortaya koyarak bu toplulukların İran'la işbirliği yapmasına ve işbirliklerinin çoğunu gizli tutmasına izin vermektedir. Bu çalıştıkları amacı gizlemeleri yani *takiyye yapmaları*, İran'da özel eğitim almış Şii din adamlarının ve çalışmalarının ne aşamada olduğunun tespitini daha da zorlaştırıyor.

İran'ın Şii topluluklar aracılığıyla dini yumuşak güç projeksiyonunun örneklerinden bazıları, Irak ve Suudi Arabistan'daki Şii topluluklarla olan işbirliğidir. Irak nüfusunun

¹⁴⁹ Phillip Smyth, The battle for the soul of Shi'ism. Middle East Review of International Affairs, 2012: 16(3), s.3

¹⁵⁰ Telman Nusretoğlu, "İran'ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde", *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C.1/1, İstanbul 2022, s.133.

¹⁵¹ Mehdi Khalaji, "Politics and the Clergy", The Iran Primer. <https://iranprimer.usip.org/resource/politics-and-clergy> (05.01.2024).

yarısından fazlası Şii İslam'a bağlı olduğundan, Irak'ın İran'la muazzam bir dini yakınlığı bulunmaktadır.¹⁵²

Kaynaklara göre bilim insanları, İran'ın yumuşak gücünün öncelikle Şii İslam'a ve ülkenin yurtdışındaki Şii topluluklarla işbirliğine dayandığı konusunda hemfikirler. Kimilerine göre İran'ın dini yumuşak gücünün dört ana bileşeni bulunmaktadır. Bunlar; *Meraaj*, *şehitlik kavramı*, *Mehdilik* ve *İslam Cumhuriyeti* modelidir. *Meraaj*, üst düzey Şii din adamlarına verilen bir statüdür. Marja, takipçileri için zorunlu olan yasal emirleri yayınlayabilir. Arzu edilen sonuçlara ulaşmak için Şii yandaşlarını yurt içinde ve yurt dışında eyleme teşvik edebilirler. İkinci unsur, bir Müslüman için güçlü bir motivasyon olarak görülen ve Müslüman'ın seve seve ölüme gitmesini sağlayan şehitlik mertebesidir. Mehdilik ise Şiiliğe göre dünyada adaleti yeniden tesis etmek üzere Kurtarıcı İmam Mehdi'nin gelişinin beklentisidir. Şiiler, Mehdi'nin geleceğini ve dünyada her şeyin sülman olacağına inanırlar. Bu umudun Şii Müslümanlara başkalarına karşı savaşta yüksek dayanıklılık kazandırdığına inanılıyor. Dördüncü bileşen *İran'ın siyasi rejimidir*: İslam Cumhuriyeti. Bu rejim tipinin kurulması, İran için son derece önem arz etmektedir. İran, rejim ihraç yoluyla siyasi sistemini diğer ülkelerdeki Şii topluluklar için çekici hale getirmek istemektedir. Muhtemelen dördüncü bileşen, İran'ın yönetici seçkinleri arasında popüler olan, iyi bilinen "devrim ihracı" kavramının ortaya çıkmasına neden olacaktır. İran, Şii değerleri ihraç etmek ve diğer ülkelere empoze etmek konusunda çeşitli yöntemlere başvurmuş, bunu yapmaya da devam etmektedir. İran'ın, gittiği her yerde ve oralara gönderdiği din adamları aracılığıyla dini literatür yayınlayıp dağıttığı, yabancı halklarla temasa geçmek için kendi kurum ve kuruluşları için ofisler açtığı ve İslam'ı sadece İran'ın temsil ettiği fikrini yaymaya çalıştığı nakledilmektedir.¹⁵³ Örneğin İslam Kültür ve İletişim Teşkilatı (ICRO), Azerbaycan dahil birçok ülkede faaliyet göstermektedir. ICRO, faaliyet gösterdiği ülkelerdeki dini ve kültürel etkinliklere sponsorluk yapmaktadır.¹⁵⁴ Başta bu teşkilat olmak üzere çeşitli vesilelerle gittikleri her yerde yoksullara yardım etme bahanesi altında insanlara ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu şekilde ulaşılabilen her insana Şiilik propagandası yapılmakta ve Kum şehrindeki bazı okullarda eğitim aldirmek için öğrenci toplanmaktadır. İnsanlara daha önceden özel olarak

¹⁵² Nina Evason, Iraqi culture. Cultural Atlas, Retrieved from <https://culturalatlas.sbs.com.au/iraqi-culture/iraqi-culture-religion> (06.01.2024)

¹⁵³ Rouhullah K. Ramazani, "Iran's Foreign Policy: Both North and South", *Middle East Journal*, C.46/ 3, 1992, s.408.

¹⁵⁴ Berkley Center. Iran's Shia diplomacy. 2020 [Video file]. Retrieved from <https://youtu.be/CQgKbUKCsiU> (07.01.2024).

hazırlanmış filimler ve diziler izlettirilmekte hatta mümkünse TV kanalları kurulması yoluna gidilmektedir. Özetle İran, yaptığı bu faaliyetlerle kendisinin ülke olarak bölgede istikrar sağlayıcı bir faktör olduğunu göstermeye çalışmakta ve dolayısıyla İran'ın İslam dünyasının lideri olmayı hak ettiğini göstermeye çalışmaktadır. Netice itibarıyla İran, İslam dünyasında Şiiilerin bulunduğu her yere bir vesileyle ulaşmaya çalışmakta, buralarda Şiiliğin tek kurtarıcı yol olduğu propagandası yapmakta ve İran'ın bölgede ve dünyada vazgeçilmez bir ülke olduğu fikrini yayma gayreti içinde olmaktadır. Bunu da fazlasıyla Azerbaycan'da da yürütmeye çalışmakta, bir taraftan da Azerbaycan'a karşı el altından Ermenistan'ı desteklemektedir.

2.3. İkinci Karabağ Savaşında İran'ın Tavrı

“Demir Yumruk” olarak adlandırılan ve Ermenistan'ın yenilmesine yol açan İkinci Karabağ Savaşı'nın sadece iki ülke arasında yapılan bir savaş değil, aynı zamanda yeni coğrafyanın belirleyici unsuru olduğunu belirtmekte fayda vardır. Güney Kafkasya bölgesindeki genel siyasi durumu istikrarsızlaştırmaya çalışan bu yeni jeopolitik gerçekleri kabul etmekte isteksiz olan ülkeler vardır ki bunlardan biride İran'dır. Azerbaycan halkının İslam medeniyetinin bir parçası olmasına ve ülkenin İran'a tarihi ve kültürel yakınlığına rağmen İran devleti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana bölgede nüfuzunu artırmaya önem vermiş, SSCB'nin dağılmasından sonra günümüze kadar Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki problemlere çözüm arayışında genellikle Ermenistan'ı ön planda tutmuştur. Üstelik İran, birçok durumda Azerbaycan'a yönelik Ermeni askeri saldırısını bazen açık çoğu zaman da gizli olarak desteklemiştir.¹⁵⁵ Tüm bölge ülkeleri, stratejik ortaklık düzeyine yükselen İran-Ermeni ilişkilerine karşı giderek daha fazla ihtiyatlı davranmaya başlamıştır. Bu durum, söz konusu iki ülkenin ortaklığının altında yatan olası nedenlere ilişkin sorular da dâhil olmak üzere bazı önemli soruların gündeme gelmesine sebep olmuştur.

İran ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin aşağıdaki hususlar temelinde geliştiği ve İran'ın Ermenistan'a yönelik ılımlı politikalarında aşağıdaki faktörlerin etkili olduğunu söyleyebiliriz:

- İran ile Ermenistan arasında stratejik öneme sahip belirli projelere öncelik verilmesi ve bu ikili girişimlerden bazılarının uygulanmaya konulması

¹⁵⁵ Sarıkaya, s.87.

- Öteden beri İran'ın, Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Dağlık Karabağ Bölgesi konusundaki tutumu.
- Kapsamlı Türkiye-Azerbaycan entegrasyonuna yönelik çabaların ve Türkiye'nin gittikçe bölgede ağırlığının artması ve bölgedeki ilişkiler.
- İran'ın kuzeyi ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki muhtemel birliğin güçlendirilmesi eğilimleri endişesi (İran bu olasılığı en önemli güvenlik sorunu olarak görmektedir).
- İran ve Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının dünya pazarlarına sunulmasına yönelik planlanan projelerden dışlanması.
- Bölge ülkelerinin Batı'ya entegrasyonuna yönelik çabaların sekteye uğraması.¹⁵⁶

Azerbaycan, bağımsızlığının ilk yıllarından farklı olarak İran'a karşı sert bir tavır almak yerine mevcut jeopolitik durumu da göz önünde bulundurarak iyi komşuluk ilkelerine uymak için özen göstermeye çalışmıştır. Zaman zaman da İran'la ikili siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler kurulmuştur. Ancak İran, “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzey İran'da Azerbaycan Türkleri'nin yoğun olarak yaşadığı topraklarla birleşmesi” konusundaki endişeleri nedeniyle maalesef sürekli Ermenistan ile ilişkilerini genişletme yönünde hareket etmiştir. İran'a göre Ermenistan, ortaya çıkan Batı ve Kuzey İran'ı Türklerin etkisinden koruma görevini yerine getiriyor. Öte yandan Ermeni toplumunun (Diaspora Ermenilerinin) ABD ve Avrupa'daki siyasi nüfuzundan yararlanmayı İran kendi çıkarı uygun buluyor.¹⁵⁷

Bu zamana kadar İran'ın farklı aşamalardaki bölgesel politikası, Ermenistan'ın konumunu güçlendirmek için uygun koşulların oluşturulması üzerine yoğunlaşmıştır. İran'a göre Ermenistan, “batı ve kuzey İran'ın Türk etkisinden korunmasına” yardımcı oluyor. Bu nedenle Tahran, Güney Kafkasya bölgesine yönelik politikasını, hedeflerini ve potansiyel tehditleri dikkate alarak şekillendirmeye çalışmıştır. İran-Ermeni ilişkilerinin genişlemesinin sebepleri arasında, Erivan'ın Dağlık Karabağ ihtilafına yönelik bakış açısı ve “soykırım” iddiaları nedeniyle Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye ile artan gerilimi, her iki ülkenin Ermenistan'a uyguladığı ambargo ve Ermenistan'ın dışa açılma riski de yer

¹⁵⁶ Nazmi Gül, Gökçen Ekici, “Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri”, *Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.2/ 22, İstanbul 2002 s. 39.

¹⁵⁷ Arzu Celalifer Ekinici, “Türk dış politikası bağlamında Türkiye-İran ilişkilerinin önemi”, *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) yayınları*, C.3, Ankara 2009, s. 245

alıyor. Ermenistan kabinesinde yer alan dönemin bakanlarından Ruben Yegoryan, İran-Ermeni işbirliğinin daha da artması yönünde yaptığı bir açıklamada, “İran bizim geleceğimizdir. İran'a bağlı kara ve deniz yollarından yararlanmak en büyük önceliğimizdir. Bu bize Basra Körfezi'ndeki İran pazarlarına ve limanlarına bir çıkış ve erişim sağlayacak”¹⁵⁸ demiştir.

Bu yaklaşım, İran'ın Ermenistan için önemini altını çizen eski Ermenistan cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın açıklamalarında da görülmektedir. Sarkisyan, Ermenistan'ın ekonomik açıdan umut bağladığı tek ülkenin İran olduğunu da itiraf etmiştir. Sarkisyan, yaptığı bir açıklamada “İran, Ermenistan için çok önemli bir ülkedir. Bunun nedeni yüzyıllardır komşu olmamız değildir. Bunun başka nedenleri de vardır. Aslında İran, dış dünya ile iletişimimiz söz konusu olduğunda bizim için önemli ülkelerden biridir. İran'ın belli sorunlarla karşı karşıya kalması, Ermenistan'ın nefes borusunun giderek daralması anlamına geliyor”¹⁵⁹ ifadelerini kullanmıştır.

İran, Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan'a dolaylı olarak silah yardımı yapmış, Ermenistan'ın Hint Okyanusu'na açılan kapısı haline gelmiş, Erivan'ın Türkiye ve Azerbaycan'ın ekonomik yasaklarını aşma çabalarına önemli ölçüde yardımcı olmuştur. İran'ın bu konuları yakından takip etmesi ve belirtilen noktalardaki tutumu Ermenistan'ın yararına olmuştur. Bu durum, İran'ın Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında arabulucu olarak hareket etmesine ve Kafkasya'da devam eden gelişmeler üzerinde nüfuz sahibi olmasına imkân sağlamıştır. İran'ın bu sinsi yaklaşımlarından dolayı Azerbaycan tarafı, topraklarının bir kısmının kaybından İran'ın ara sıra arabuluculuk çabalarının neden olduğu görüşünü ortaya koymuş ve dolaylı olarak İran'ı sorumlu tutmuştur. Ermenistan ise barış görüşmelerinde Tahran'ın arabuluculuğunu askeri manevralar ve kendi lehine olacağını düşündüğü için buna sıcak bakmıştır.¹⁶⁰

Zaman zaman basında çıkan bazı haberlerde, ABD ve İsrail'in, İran'ın nükleer reaktörlerine yönelik olası bir saldırı için Azerbaycan'ı "başlangıç noktası" olarak kullanmayı planladığı ileri sürülse de Azerbaycan hükümeti, Azerbaycan topraklarının İran'a yönelik herhangi bir saldırı için kullanılmasına izin vermeyeceğini belirterek böyle bir harekete şiddetle karşı çıkmıştır. Böyle bir çatışmanın bölge açısından acı sonuçlar

¹⁵⁸ Mesut Caşın, “İran silahlı kuvvetleri”, Avrasya Dosyası, *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, ASAM yay, C. 2/ 1, Ankara 1995, s. 48.

¹⁵⁹ “Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.1.2011: Серж Саргсян, президент Армении”, <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml> (07.01. 2024)

¹⁶⁰ Şahin Səfərov, *90-Cı İllərdə Azərbaycanın Beynəlxalq Vəziyyəti Və Xarici Siyasəti*, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı 1999, s. 30.

doğurabileceğine inanan Bakü, süper güçlerin çıkarları uğruna komşu ülkeyle ilişkilerine zarar verilmesine izin vermeyeceğini belirtmiştir. Bütün bunlara rağmen İran, çok taraflı ilişkilerini sürdürmeye ve büyük dünya güçlerinin aracı haline gelen Ermenistan'a kapsamlı destek vermeye devam etmiştir. Gelişmelerin seyri, bölgede sürekli siyasi gerilime neden olan Ermenistan'ın, İran'ın jeopolitik gündeminde belli bir rol oynadığını ortaya çıkarmıştır.

2.4. “44 Gün Savaşı” Boyunca İran’ın Yaklaşımı

44 Gün Savaşı, İran’da yaşayan Azerbaycan Türklerine, Azerbaycan Cumhuriyeti ile daha yüksek düzeyde dayanışma ve ilham kaynağı olmuştur. Basın kuruluşlarından öğrendiğimiz kadarıyla Güney Azerbaycan’da yaşayan Türkler, savaş sırasında Ermenilere karşı Azerbaycan’ı desteklemişlerdir. Zira İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri, büyük protesto gösterileri yaparak İran’ı ve Rusya’yı Ermenistan’a yaptıkları askeri yardımı kesmeye çağırmışlardır. Hatta İran’dan Ermenistan’a destek amacıyla gönderilen askeri lojistik araçların önü kesilerek ateşe verilmiştir.¹⁶¹ Kimi kaynaklara göre bu savaşla Azerbaycan devletinin de İran Azerbaycan'ının değerinin ve stratejik öneminin farkına varmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, daha önce işgal altındaki Cebraill ilçesinde, Azerbaycan ile İran'ı birbirine bağlayan, Hudaferin köprüsünü ziyareti, İranlı Azerbaycanlılara bir dayanışma mesajı niteliğinde olmuştur. Zira İkinci Karabağ Savaşı sonucunda İran Azerbaycan'ının Azerbaycan Cumhuriyeti için önemi artmış ve İran Güney ve Kuzeydeki Azerbaycan Türkleri arasındaki dayanışmadan rahatsız olmuştur.¹⁶²

Bu savaşın, İranlı Azerbaycanlıların, İran için her zaman daha kötü bir senaryo olarak algılanan etnik kimliklerine ilişkin bilinçlerini önemli ölçüde güçlendirdiği görülmektedir. İran’ın hem Azerbaycan toplumları arasında (İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bulunan) dini kimliği etnik kimlikten daha ön planda tutan uzun vadeli politikası, bu süreçte ciddi ölçüde zarar görmüştür. Şunu da ifade etmek gerekir ki bu gelişme, bölgenin jeopolitik dönüşümüyle birlikte İran'ın Azerbaycan'daki yumuşak gücünün etkinliğini ve politikasını olumsuz etkilemiş ve muhtemelen etkilemeye de devam edecektir. Bu önümüzdeki süreçte daha iyi anlaşılacaktır. İran'ın inanç üzerinden (Şiilik) yürüttüğü yumuşak gücü, İkinci Karabağ Savaşı'nın bir sonucu olarak Güney Kafkasya'daki yeni güç dengesinden etkilenmiştir. Bu bağlamda İran’ın yumuşak gücünün

¹⁶¹ Fuad Şahbazov, “Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan Dəhlizi: Azərbaycan və İran Nə Qazanır, Ermənistan və Rusiya Nə İtirir?”, BBC News Azərbaycanca, 17 Mart 2022.

¹⁶² Umut Başar, “İran Karabağ Savaşının Kaybedeni mi?”, İRAM Center | İran Araştırmaları Merkezi, 24 Kasım 2020.

ve bunu Azerbaycan'a yansıtma çabalarının zarar gördüğü ve önemli ölçüde azaldığı görülmektedir. Savaşın sona ermesinden günümüze kadar İran'ın Azerbaycan'da bu yumuşak gücü kullanarak yaptığı herhangi bir faaliyete rastlanmamıştır. İran'ın Türkiye ve İsrail gibi bölgesel rakipleri Azerbaycan'da prestijlerini artırırken İran Azerbaycan kamuoyu nezdinde Ermeni yanlısı bir ülke olarak algılanır hale gelmiştir. Dahası, İran'ın ulusal kimlik yerine dini kimliği ön plana çıkarma politikasının ve Şiilik üzerinden yürüttüğü yumuşak gücün etkisinin, önemli ölçüde abartıldığı ortaya çıkmıştır. Bu, 44 Gün süren İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan nüfusunun neredeyse tüm kesimlerinin birlik olması buna en güzel örnek olmuştur. Sonuç olarak bu savaş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan ve tüm etnik kökenlerden oluşan insanları bir bütün haline getirdiği gibi İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında bir bilinçlenme ve dayanışma gücü ortaya çıkarmıştır. Başka bir ifadeyle Azerbaycan, İran'ın yumuşak güç projeksiyonu için daha zor bir hedef haline gelmiştir.¹⁶³

Aslında İran'ın Karabağ meselesine yönelik genel tutumunun birinci ve ikinci Karabağ savaşında aynı olmasına rağmen, İkinci Karabağ savaşının kendi dinamikleri ve sonuçları Birinci Karabağ Savaşı'ndan oldukça farklı olmuştur.

Bunu şu şekilde ifade etmek mümkündür:

- Bu savaşta Azerbaycan'ın açık ve net üstünlüğü aşikârdır.
- İran'ın kendisine bölgesel rakip olarak gördüğü Türkiye, bu savaşta açıktan Azerbaycan'ın yanında yer almıştır.
- İran'ın Kafkasya'da otorite olarak gördüğü Rusya, bu sefer daha farklı bir yol izlemiştir.
- Sosyal medyanın etkisiyle savaş, İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri arasında daha fazla yankı uyandırmıştır.

İkinci Karabağ savaşına kadar İran, söylemde Dağlık Karabağ'ı Azerbaycan toprağı olarak kabul etmiş ve bu bölgenin kontrolünün Ermeni tarafında olmasından da rahatsız olmayıp adeta kendince Azerbaycan ile Ermenistan arasında kurnaz bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. 2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ savaşında, Azerbaycan güçlerinin hızlı şekilde ilerlemesi İran'ın yürüttüğü o denge siyasetini zora sokmuştur. Resmi olarak Azerbaycan toprağı olduğunu kabul ettiği Karabağ bölgesinin savaşla geri

¹⁶³ Şahbazov, s.24.

alınmasına İranlı yetkililerin verdiği tepkiler, “yükselen tansiyon nedeniyle durumdan endişe edildiği” ifadesinden ibaret olmuştur.¹⁶⁴

Dönemin Dışişleri Bakanı Cevad Zarif, Twitter hesabından İran devletinin düşmanlıklara derhal son verilmesi ve sorunun çözümü için diyalog çağrısında bulunduğunu duyurmuştur. Bir başka gün, hükümet sözcüsü Ali Rebi, İran İslam Cumhuriyeti’nin Türkiye ve Rusya’yı taraf devletlere barışçıl bir çözümde yardımcı olmak için birlikte çalışmaya davet etmiştir. Cumhurbaşkanı Ruhani de, her iki tarafı çatışmayı durdurma çağrısında bulunmuş ve 30 Eylül’de Ermenistan Başbakanı Paşinyan’la gerçekleştirdiği telefon görüşmesinde dış müdahalenin çatışmayı büyüteceği ve karmaşık hale getireceği hususunda kendisini uyarmıştır. Daha öncede kısmen belirttiğimiz gibi Güney Azerbaycan’da yani İran topraklarında yaşayan Azerbaycan Türkleri önde gelenlerinden Azerbaycan lehinde sesler yükselmiş ve çeşitli protesto gösterileri gerçekleştirilmiştir. Özellikle, sosyal medyada İran’ın Ermenistan’a silah taşımasıyla ilgili videolar hızla yayıldıktan sonra, protestolar büyümüştür. İran hükümeti tarafından protestolar sert bir şekilde bastırılmış ve Ermenistan arazisine silah gönderildiği iddiaları yalanlanmıştır. Bu meseleye bağlı olarak İran’a karşı yükselen muhalefet sadece ülke içinde değil, Azerbaycan medyasında da büyük yankı uyandırmıştır.

İran’ın diplomatik girişimlerinden biri de, Dışişleri Bakan Yardımcısı Abbas Arakçi’nin 28-30 Ekim tarihlerinde gerçekleştirdiği bölge ziyareti olmuştur. Bu çerçevede Arakçi Bakü, Moskova, Erivan ve Ankara’yı ziyaret etmiştir. Ayrıca Dışişleri Bakanı Zarif, Minsk Grubu’nun şimdiye kadarki başarısızlığını, İran’ın bu ziyaretlerle de tesis etmeye çalıştığı barış planının, ateşkesten ziyade bölge halklarının güvence altına alınacağı, iletişim kanallarının kurulacağı ve bölgedeki diğer devletlerin de bu girişimleri izleyebileceği bir mekanizma oluşturulmasını hedeflediğini kendisiyle yapılan bir röportajda ifade etmiştir. Aynı röportajda İranlı Bakan, İran’ın kendi sınırlarında teröristleri kesinlikle tolere etmeyeceğini vurgulamıştır.¹⁶⁵ Zarif’in, kolay bir iş olmadığını vurguladığı bu görüşmelerin işlevsel olarak bir rolü olduğunu söylemek mümkün değildir.

Savaş boyunca ve savaştan sonra hem Azerbaycan hem de Türkiye’nin iddiaları reddetmesine rağmen, uluslararası medyada Türkiye’nin Azerbaycan’a Suriye’den militan getirmesiyle ilgili haberler dolaşmıştır. İran’da bu haberler sadece medyada dolaşmakla

¹⁶⁴ Vali Kaleji, “The 2020 Karabakh War’s Impact on the Northwestern Border of Iran”, Eurasia Daily Monitor 17/181, 18 Aralık 2020, s.3

¹⁶⁵ Tehran Times, “Araghchi Held ‘Very Good’ Talks During Regional Tour: Zarif”, 01 Kasım 2020.

kalmamış, bazı yetkililerden tepkisel ifadeler duyulmuştur. 3 Kasım 2020'deki konuşmasında Ali Hamaney, *teröristlerin İran sınırlarına yaklaşmayı asla düşünmemeleri gerektiğini, eğer böyle yaparlarsa İran'ın şiddetli bir şekilde mücadele edeceğini* vurgulamıştır.¹⁶⁶

İran'ın savaş devam ederken diplomatik olarak müdahil olma girişimleri faydasız olsa da, 10 Kasım'da Rusya öncülüğünde yapılan uygulanan ateşkes anlaşmasını memnuniyetle karşıladığını belirtmiştir. İran'ın 44 gün süren İkinci Karabağ savaşı boyunca tepkisi bir cümleyle değerlendirilecek olursa değişmesini arzu etmediği bir statüko karşısındaki ikilemlerle başa çıkma süreci olarak nitelendirilebilir.

¹⁶⁶ IRNA, "Leader: Iran not to be Affected by Who Becomes Next US President", 03 Kasım 2020.

3. RUSYA'NIN TUTUMU

3.1. Rusya'nın Bölgedeki Jeopolitik Çıkarı

Bilindiği üzere Rusya 1997 yılından bu yana AGİT Minsk Grubu'nun aktif ve resmi daimî üyesidir. Ancak, Rusya'nın Karabağ savaşının çözümünde etkinliğini göstererek şimdiye kadar bu konuda yaptığı şeyleri gösteren tek bir somut gerçek yoktur. Kısacası Rusya, eskiden beri Ermeni saldırganlığına göz yummuş, her şekilde onları desteklemiş ve 1990'lardan beri düzenli olarak Ermenistan'ı silahlandırmış ve sürekli olarak milyonlarca dolar değerinde silahı hediye etmiştir. Adeta Rusya, bölgedeki Karabağ vb. sorunların kendi tekelinde tutarak Dağlık Karabağ sorununun çözümü ile ilgilenmemiştir.¹⁶⁷

Yeltsin döneminde Rusya açık bir şekilde Ermenistan yanlısı politika izlemiş ve Azerbaycan'ı tamamen Batı yanlısı politikalar izlemeye sürüklemiştir. Putin'in iktidara geldiğinde Azerbaycan'ı ziyaret etmesi, Ermenistan tarafından hoş karşılanmamış ve tepki almıştır. Daha sonra Putin bu sorunu Rusya'nın tekelinde tutabilmek için denge sağlamak adına her iki tarafla ilişkileri ilerletme çabasına girmiştir. Aslında Putin'in amacı Batı'nın Dağlık Karabağ sorunundaki rolünü minimize etmektir.¹⁶⁸

Dağlık Karabağ sorunun çözülmeyp Ermenistan işgalinde kalmasını Rusya, kendi açısından değerlendirmeye çalışmıştır. Örneğin Azerbaycan ve Ermenistan'ın AB, NATO ve Türkiye ile yakınlaşmalarını ve Batı ile bütünleşmelerini engellemeye ve kontrol etmeye çalışmış ve bunu kendisine jeopolitik hedef koymuştur. Zira Rusya, iki düşman ülke olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın ABD'ye ve Batı'ya yönelmesini istememiş ve sorunsuz bir şekilde yaşamalarını arzu etmemiştir.

Rusya bu bölgede devamlı askeri çıkarlarını ön planda tutmuştur. Karabağ'daki çözümsüzlüğün ve çatışmanın devam etmesini bölgesel emelleri ve savunma sanayinde elde edeceği gelirler açısından gerekli görmüştür. Moskova'nın uzun yıllar hem Azerbaycan hem de Ermenistan'a silah sattığı ve burada önemli gelir elde ettiği bilinmektedir.

Bölgede zaman zaman çatışmanın tırmanmasının arkasında Rusya'nın Karabağ'daki Ermenileri savaşa teşvik etmesi yatmaktadır. Bu şekilde Azerbaycan'daki

¹⁶⁷ Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?, aa.com.tr, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusyaermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531>, (10.01.2024).

¹⁶⁸ Cavid Veliyev, "Putin'le Değişen Rus Politikası", İçinde: **Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu**, Editör: Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi, SETA Yayınevi, İstanbul, 2021, s.309-310.

enerji için ilişkiler içinde olan Batı'daki enerji şirketlerini tehdit etmeye çalışarak jeostratejik/jeoekonomik kazanımlar elde etme yoluna gitmiştir.¹⁶⁹

Görülüyor ki Rusya, uluslararası arenada kendisine *uzlaştırıcı bir imaj* oluşturmaya çalışmış, böylece perde arkasında Azerbaycan'ı oyalayıp aldatarak elinde tutma yoluna gitmiş ve bu şekilde dünya çapında bir itibar kazanma uğraşısı içinde olmuştur. Bu şekilde hem kendi çıkarlarını korumuş hem de ABD ve Batı ile ilişkilerini iyi tutmaya çalışmıştır. Adeta uzun yıllar, Dağlık Karabağ sorununu Avrupa ve Avrasya'da jeostratejik bir araç olarak kullanmıştır.

3.2. İkinci Karabağ Savaşında Rusya'nın Tavrı

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu'nun eş başkanlarından biri olan Rusya'nın, bağımsızlık sonrası dönemde Karabağ sorunu ve çözümünde aktif ve öncü rol oynadığı görülür. Askeri anlamda Rus ordusu, 1990'ların başında Karabağ merkezli Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma ve gelişmelerde Ermenilerin yanında yer almıştır. 1992-1994 yıllarında iki ülke arasındaki çatışma ve problemlerde bazı Rus yetkililerin Ermenistan'a yönelik cesaretlendirici tavırları olmuştur. 2016'da iki ülke arasında *Dört Gün Savaşı* olarak bilinen savaş, Rusya'nın girişimleriyle durdurulmuştur¹⁷⁰.

2020 yılında gerçekleşen İkinci Karabağ savaşına gelince Rusya'nın Karabağ anlaşmazlığında daha önceki politikalarından farklı bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Zira 27 Eylül - 9 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci Karabağ Savaşı, Güney Kafkasya'da askeri sonuçları ve bölgesel güç dengesine etkileri açısından kritik önem taşıyordu. Savaş sırasında ve sonrasında uluslararası aktörlerin yanı sıra Rusya'nın tutumu merak konusuydu ve kritikti. Rusya'nın konumunun önemi, hem Karabağ ihtilafının ortaya çıkmasında hem de ihtilafın çözümünde daha önce oynadığı rolden kaynaklanmaktadır. Çünkü Rusya, Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Karabağ konusundaki anlaşmazlıkların çözümünde daha önceleri dolaylı olarak Ermenistan tarafını desteklemek suretiyle etkili olmuştu.

İkinci Karabağ savaşının başladığı dönemde, savaş sırasında ve savaş sonrasında Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan'a karşı daha önceki yaklaşımlarından farklı olarak dengeli bir politika izlemeye çalıştığı görülür. Savaşın başladığı ilk günlerde Rusya önemli

¹⁶⁹ Bayramoğlu, s.86.

¹⁷⁰ Musa Qasimov, *Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində Azərbaycan (1991-1995)*, Genclik yay., Bakü 1996. s. 28.

bir tepki vermeyip tarafları diyalog ve sükûnete davet ederek temkinli bir yaklaşım sergiler.¹⁷¹

Putin, Kırgızistan Cumhurbaşkanı Başkan Sooronbak Ceenbekov ile yaptığı görüşmede, Moskova'nın diğer ülkelerin iç işlerine karışmadığını, ancak durumu istikrara kavuşturmak için mevcut hükümeti desteklediğini belirterek “Komşularımızın ve genel olarak diğer ülkelerin iç işlerine asla karışmadığımızı biliyorsunuz. Ancak, tüm siyasi güçler arasında tam teşekküllü bir diyalog yoluyla durumu istikrara kavuşturma çabalarını her zaman destekliyoruz” ifadelerine yer verir. Uzmanlar, Putin'in Kırgızistan'daki siyasi krizle ilgili yaptığı açıklamaların aynı zamanda Ermenistan'a da bir mesaj olduğu görüşündedirler.

Bu bağlamda 27 Eylül 2020'de ateşkes rejiminin Ermeniler tarafından ihlal edilmesiyle başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda Rusya'nın tutumu merak edilir. Daha önceki deneyimlerden hareketle Rusya'nın taraflar arasındaki stratejik dengeyi korumak için savaşın başlamasına izin vermeyeceği veya savaşı hızla durduracağı beklentisi hâkimdir. Ancak Rusya gerek savaşın başlangıcında gerekse daha sonraki aşamalarında eski politikalarına nazaran tarafsız bir yaklaşım sergilemeye çalışır, hatta Karabağ bölgesinin Azerbaycan toprakları olduğunu ifade ederek farklı bir tutum ortaya koyar.¹⁷² Kremlin'in daha önceki dönemlerden farklı olarak Karabağ sorununa karşı yaklaşımı genel anlamda bir şaşkınlık meydana getirir.¹⁷³

Dağlık Karabağ çatışmalarında Rusya'nın meseleye ilişkin tutumunu belirleyen iki faktör bulunmaktadır. Birincisi, Rusya tarafsız kalmak istediğinden bölgedeki statükonun devam etmesinden yanadır. Bu politikasını “ara buluculuk” ve “barış” ilkeleri üzerine inşa etmiştir. Rusya'nın bu politikası hem müttefikleri Ermenistan'la hem de “stratejik ortak” olarak nitelendirdiği Azerbaycan'la ilişkilerini iyi tutmasına imkân vermektedir. Bu yolla hem Ermenistan'ı Rusya'ya bağımlı kılmak, hem de Azerbaycan'ın Rusya'dan tamamen uzaklaşmasını engellemek istemektedir. Bunun için sorunun dondurulması ve ciddi bir savaşın yaşanmaması gerekiyordu.

¹⁷¹ «Не могут нащупать баланс»: как события в киргизии повлияют на соседей, gazeta.ru, https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml, (10.12.2024)

¹⁷² Aslanlı, Karabağ Sorununda Ateşkes Ve Rusya, s.247.

¹⁷³ “Russia, Iran Concerned about Risk of Foreign Fighters in Nagorno-Karabakh: Ministry,” Reuters, (October 6, 2020), <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-russia-iran-idUSKBN26R2U4> (11.01.2024)

Öte yandan gerek bölgede gerekse tüm dünyada kartlar yeniden karılırken Moskova, Dağlık Karabağ sorununun daha fazla çözülmemiş hâlde kalamayacağını ve Azerbaycan'ın, özellikle askerî alanda, giderek güçlendiğinin farkındadır. Dolayısıyla yalnızca Ermenistan temelli siyaset, Paşinyan döneminin de gösterdiği gibi, uzun vadede Rusya açısından olumsuz sonuçlara yol açabilecektir. Kaldı ki Rusya'nın Ermenistan ile yakın işbirliğine rağmen, Moskova'nın Azerbaycan ile münasebetleri birçok alanda yüksek seviyede seyretmektedir. Rusya'nın hem Azerbaycan ile ticaret hacmi hem de yatırımları Ermenistan'a kıyasla daha fazladır. Bu örnekleri artırmak mümkündür. Bu nedenle Rusya Ermenistan'ın "müttefiki" olsa da, Azerbaycan ile ilişkileri de gittikçe önem kazanmaktadır. Rusya'nın Dağlık Karabağ konusundaki tek taraflı siyasetinden yavaş yavaş vazgeçmesi Bakü tarafından memnuniyetle karşılanmaktadır.¹⁷⁴

Rusya'nın "sessizliğinin" sebeplerinden biri de Paşinyan'ı cezalandırmak ve onu daha "söz dinler" bir hâle getirmek istemesidir. Nitekim Moskova'nın Kafkasya'da yaşananlara karşı tutumu, Kremlin'in Belarus'taki olayların başlangıcında sergilediği tutumu hatırlatmaktadır. Aleksandr Lukaşenko devlet başkanlığı seçimleri öncesinde Kremlin'i farklı konularda suçlamış, adeta Putin yönetimini karşısına almış, Batı ile yakınlaşmaya yeşil ışık yakmıştı. Seçim sonucunda ise Lukaşenko hem içeriden hem de dışarıdan gelen bir baskıyla karşı karşıya kalmıştı. Moskova ise son ana kadar sessiz kalmış, ancak Lukaşenko iyice zayıflayınca ve koltuğunu kaybetme noktasına gelince ona desteğini açıkça ortaya koymuştu. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan da aynen Lukaşenko gibi Rusya yönetimini rahatsız eden ve Rusya'nın bölgedeki çıkarlarına zarar veren bir siyaset izler hale gelmiştir. Dolayısıyla Moskova'nın sessizliğinin sebeplerinden biri de budur. Paşinyan'ı aynen Lukaşenko gibi hem içeride hem de dışarıda iyice sıkıştırmak, diğer bir deyişle cezalandırmak istemektedir. Böylece Kremlin, Azerbaycan ile ilişkilerine ivme kazandırarak, Paşinyan sonrasında gelecek Ermenistan'ı yönetecek liderlere de gözdağı vermiş olacaktır. Moskova aynı zamanda Batı'nın Ermenistan'a somut bir destek vermeyeceğinin de farkındadır. Lukaşenko seçim öncesinde Batı ile yakınlaşma çabasına rağmen seçim sonrasında Batı'nın kendisine yönelik sert tavrıyla karşılaşp nasıl hayal kırıklığına uğradıysa, Paşinyan'ın da öyle olacağını ve zamanla tekrar Moskova'ya yakınlaşacağını düşünmektedir.

¹⁷⁴ Uğur Deniz Yaşayan, "Moskova'nın Dağlık Karabağ' Politikasındaki Dönüşümü", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.10/6, İstanbul 2023, s. 2794.

Rusya'nın 44 gün süren Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında izlediği politikanın altında şu sebeplerin yattığı kaydedilmektedir:

- Paşinyan hükümetinin Ermenistan'ın yönünü Rusya'dan çevirip Batı'ya yönlendirme çabası,
- Her şeye rağmen çatışmanın çözümünde arabuluculuk rolünü sürdürmek ve Güney Kafkasya'da etkisini devam ettirmek istemesi,
- Putin döneminde Rusya ile Azerbaycan arasında geliştirilen stratejik ortaklık ilişkisini devam ettirilme isteği,
- Rusya'nın Türkiye ile arasında son yıllarda gelişen çok boyutlu ilişkilerin bozulmadan devam ettirilmesi.¹⁷⁵

Aliyev, Ermenistan ve Azerbaycan sınırındaki askeri çatışmanın hemen ardından Kazakistan, Türkmenistan ve İran hava sahaları kullanılarak Rusya'dan Ermenistan'a taşınan askeri kargo hacminin 400 tonu aştığını açıklamış ve bu konunun açıklığa kavuşturulması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁷⁶

Kaynaklara göre Rusya'nın, Karabağ sorununa karşı geçmişteki tutumu ve politikası kısmen değişse de İkinci Karabağ savaşının ilk günlerinde Ermenistan'a yaklaşık 280 ton silah yardımıyla bulunmuştur. Yapılan bu yardım içerisinde gerçek savaş koşullarında kullanılan Krasukha, Avtobaza, Sky-M, gibi yeni askeri-elektronik teknolojilere dayalı modern radyo-elektronik savaş araçları da yer almıştır.¹⁷⁷

3.3. Savaşın Durdurulmasında Rusya'nın Etkisi ve Kazanımları

Savaşın 44. gününde Azerbaycan'ın daha da ileriye gitmesini arzu etmeyen Rusya, her iki tarafla da irtibata geçerek savaşın sona erdirilip acil ateşkes sağlanması isteğiyle tarafları bir araya getirir. Rusya öncülüğünde bir araya gelip aynı masada bulunan Azerbaycan ve Ermenistan temsilcileri 10 Kasım 2020 tarihinde Üçlü Bildiri adıyla bir ateşkes anlaşması imzalarlar.

10 Kasım 2020 tarihinde üç devlet başkanının imzaladığı bildiri, 30 yılı aşkın süredir devam eden çatışmanın sona erdirilmesi yönünde önemli bir adım olmuştur. Söz

¹⁷⁵ Azerbaycan-Ermenistan Çatışması ve Güney Kafkasya'da Jeopolitik Dengeler, *insamer.com*, <https://insamer.com/tr/azerbaycan-ermenistan-catismasi-ve-guney-kafkasyada-jeopolitikdengeler-3343.html>, (12.01.2024)

¹⁷⁶ Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib, *apa.az*, <https://apa.az/az/xeber/xaricisiyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804>, (13.01.2024)

¹⁷⁷ Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?, *aa.com.tr*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusyaermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531>, (13.01.2024)

konusu bildirinin bölgede istikrar ve güvenliğin güçlendirilmesinde bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Bu bildiri maddelerine bakıldığı zaman Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenistan'ın büyük bir hezimetle uğradığı, Azerbaycan'ın ise önemli bir başarı elde ettiği görülür. Aynı zamanda bu bildiri bize bölgede Rusya'nın etkisinin kuvvetli bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Zira imzalanan bu bildiriyle Rus askerlerinin barış gücü adı altında belli bir sürelikte olsa bölgeye yerleşeceği anlaşılmaktadır. Bu savaş sonucunda bölgeden büyük ölçüde Ermenilerin temizlendiği ancak burada hala Rusya'nın etkisinin ve varlığının devam ettiğini söyleyebiliriz.

Uzmanlara göre burada Rusya'nın hedefi, Ermenistan'ın Rusya olmadan bir devlet olarak ayakta kalamayacağı fikrini yayarak Ermenistan'a gözdağı vermiştir. Kimilerine göre Rusya, gerekli tehdit duygusunu oluşturmak için Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ çevresindeki topraklarını geri almasına göz yummuştur. Azerbaycan'ın başarısı aynı zamanda Ermenistan'ın askeri açıdan savunmasızlığını da ortaya koymuştur. Belki de Rusya'nın buradaki hedefi, Ermenistan'ı ve Ermenileri Rusya'dan uzaklaşma yerine Rusya ile ilişkilerini daha güçlü hale getirmek için ikna etmeye zorlamaktır. Zira Ermenistan'ın kırılabilirlik hissinden yararlanacak ve böylece Rusya'ya daha da bağımlı hale gelecektir.

Ateşkes anlaşmasındaki maddelere bakıldığında çoğunlukla Azerbaycan'ın başarısı görülürken burada Rusya'nın da önemli kazanımlar elde ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Azerbaycan'ın toprak kazanımlarını kabul eden anlaşma, Moskova'nın bölgedeki etkisini teyit etmektedir. Bu anlaşma ile Rusya, bir taraftan Erivan'a gözdağı verirken Bakü ile olumlu ilişkilerini devam ettireceğini ortaya koymaktadır. Nitekim savaşın sona ermesinden itibaren Rusya ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler pozitif yönde ilerlemeye devam etmektedir. Her ne kadar Azerbaycan, son zamanlarda başta Türkiye olmak üzere farklı ülkelerden savunma sanayi ihtiyacını karşılamaya çalışsa da bu ülkenin silah tedarikinde hala Rusya'nın payı büyüktür.¹⁷⁸

Yine bu savaş sonucunda Rusya, 1994'te ulaşamadığı bir hedefe yani kendi askerini barış gücü adı altında çatışma bölgesine göndermeyi başarmıştır. Rus barış güçleri, Ermeni nüfusunun geri kalanını korumayı, iki ülkeyi ayırmayı ve Ermenistan'ı Dağlık Karabağ'a bağlayacak Laçın koridorunda devriye gezmeyi üstlenmiştir.

¹⁷⁸ Mushvig Mehdiyev, "Azerbaijan, Russia To Develop Military-Technical Cooperation Under New Declaration", *Caspian News*, 2022. <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijanrussia-to-develop-military-technical-cooperation-under-newdeclaration-2022-2-23-0> (18.01.2024).

Netice itibariyle Rusya, Dağlık Karabağ'da yalnızca askeri bir varlık kurmakla kalmamış, aynı zamanda bölgenin geleceğinde de etkisinin devam edeceğini ortaya koymuştur. Ayrıca bu ateşkes anlaşmasıyla Minsk Grubu, BM ve AGİT devre dışı bırakılmıştır. Burada herhangi bir uluslararası örgüt Batılı bir devletin arabuluculuğu dahilî söz konusu değildir. Ateşkes ve savaş Rusya'nın girişimiyle Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan bildirgeyle sona erdirilmiştir.

SONUÇ

Ermenistan-Azerbaycan çatışması 20. yüzyılın en trajik çatışmalarından biri olmuştur. Sonuçları milyonlarca Azerbaycanlının hayatını ciddi şekilde etkilemiştir. 1980'li yılların sonlarından itibaren Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait toprakların bir kısmına yönelik iddiaları ve etnik saldırılarıyla başlayan çatışmalar, 2020'de gerçekleşen ve 44 gün süren İkinci Karabağ savaşıyla sonuçlanmıştır.

Ermenistan saldırıları ve iddiaları 1988-1994 yılları arasında yoğunlaşmış ve her zaman olduğu gibi Rusya Ermenistan silahlı unsurlarını fiilen desteklemiştir. 1994'te Bişkek'te imzalanan protokolle bir ateşkes üzerinde uzlaşmış Azerbaycan'ın toplam yüz ölçümünün yaklaşık yüzde 20'si işgal altında kalmıştır.

Sorunun çözümü için gerek bölge devletlerinden gerekse bazı uluslararası örgütlerden birçok girişimler olmuştur. AGİT girişimi, sorunun çözümü için baştan beri bu konuda en kapsamlı barış arayışı olarak görülebilir. Bişkek protokolünün imzalanmasıyla ateşkes temin edilmiş ancak Ermenistan bu ateşkes sürecinde ve sonrasında kışkırtıcı eylemlerine devam etmiştir. Cephe boyunca sık sık ihlal edilen ve önemli can kayıplarına neden olan bir dönem başlamıştır.

Bu süre içerisinde AGİT farklı çözüm önerileriyle her iki tarafı müzakerelere davet etmiştir. Bunlar, *toptan çözüm*, *aşamalı çözüm* ve *ortak devlet* çözümleri şeklinde ifade edilebilir. Bunların hiçbiri Ermenistan tarafının itirazı ve çekinceleri nedeniyle hayat bulmamıştır. Minsk Grubun faaliyetlerinin sonuç vereceğine dair beklentiler 2010 yılından itibaren her geçen gün daha da zayıflamış, bir yandan da Ermenistan cephe boyunca sınır ihlallerine hiç ara vermemiştir. 2016 yılının Nisan ayında taraflar arasında gerçekleşen ve Nisan savaşı olarak bilinen çatışmalarda Ermenistan işgal ettiği bölgelerin bir kısmını terk etme zorunda kalmıştır. Buna benzer bir durumda 2018 yılında Nahcivan'da yaşanmış ve Ermenistan aynı akıbete uğramıştır.

AGİT Minsk Grubu, ihdas edildiği tarihten itibaren çeşitli müzakere zeminleri oluşturup tarafları bir araya getirmeye çalışsa da BM'nin tanıdığı devlet sınırlarının bütünlüğünü önlemek ve işgalci tarafı hukuka riayet konularında başarılı olamamıştır.

İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan'ın yaklaşık otuz yıldır yürütülen müzakereler boyunca göstermiş olduğu sabrın neticesinde başlamıştır. Sorunun diplomatik yöntemlerle çözülememesi, ara bulucu aktörlerin ve sorunu çözmek amacıyla kurulan mekanizmaların

işlevsizliği ve Ermenistan'ın süreç boyunca gösterdiği saldırgan ve uzlaşmaz tutum, sorunu giderek daha da sürdürülmez hale getirmiştir. Ermenistan'ın Karabağ ve civarındaki Azerbaycan topraklarına gerçekleştirdiği askeri faaliyetler ve ihlaller uluslararası hukuk kurallarını çiğnemiş, âdeta bu kurallar yok sayılmıştır. Ermenistan güçlerinin belli aralıklarla sivil yerleşim yerlerini bombalaması, yaptığı saldırılarla sivilleri hedef alarak öldürmesi ya da yaralaması uluslararası çevreler tarafından savaş suçu olarak görülmüştür. Ermenistan, bu suçlamaların hiç birine aldırış etmeden sağlık tesislerine, sağlık personellerine ve araçlarına dahi saldırmaya devam etmiştir.

27 Eylül - 10 Kasım 2020 tarihleri arasında yaşanan 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan topraklarının işgaline son vererek Güney Kafkasya'da barış ve güvenliğin tesis edilmesinin yolunu açmıştır. Savaşı bitiren üçlü anlaşma sadece toprak anlaşmazlıklarını çözmekle kalmayıp aynı zamanda bölgenin geleceğine dair fotoğrafı da ortaya koymuştur. Dolayısıyla bu bir anlaşmadan daha fazlası olup, Ermenistan ve Azerbaycan arasında gelecekte bir barış anlaşması imzalanması potansiyelini artırmıştır.

Türkiye, Karabağ meselesinin ortaya çıkmasından itibaren konuya hiçbir zaman duyarsız kalmayarak olup bitenleri dikkatlice takip etmiştir. Uluslararası hukukun verdiği imkânlar ölçüsünde gerek Karabağ'da Azerbaycan egemenliğinin devam etmesi gerekse Ermeni işgalinin sonlandırılması için çaba harcamıştır. SSCB'nin dağılmasının ardından Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından hemen sonra " iki devlet tek millet " kavramı ile hareket etmiş, Azerbaycan'ın ulusal egemenliğine saygı duyarak askeri, diplomatik ve ekonomik destek sağlamak için gayret göstermiştir. Türkiye, askeri imkân ve kabiliyetlerini artırmasından ve özellikle 2016'daki darbe girişimini bertaraf ederek bölgedeki konumunu pekiştirmesinden sonra Karabağ'ın kurtarılması için Azerbaycan'a başta askeri olmak üzere her açıdan desteğini artırarak devam ettirmiştir. Nitekim dönemin Milli Savunma Bakanı Akar, *Karabağ yerli ve milli silah sistemlerinin katkısıyla işgalden kurtarıldı* cümlesini kullanmıştır. Burada özellikle silahlı insansız hava araçları (SİHA) önemli başarılarla imza atmıştır. Bu savaşta Azerbaycan ordusu tarafından kullanılan Türk SİHA'larının sahadaki etkisi Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev tarafından da defalarca dile getirilmiştir. Türkiye, savaş öncesinde ve sırasında olduğu gibi sonrasında da bölgede istikrarın sağlanması ve diplomatik süreçlerin yürütülmesinde Azerbaycan'ı desteklemiş ve bu desteğini devam ettirmektedir. Fransa Parlamentosunun Karabağ'ı bağımsız devlet olarak tanıma çağrısında bulunan kararlarına en sert tepkiyi Bakü'den sonra yine Ankara vermiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan Fransa'nın bu çağrısı üzerine hiçbir devletin bir diğer

devletin egemenlik haklarına bu derece alçakça saldırmasının kabul edilemeyeceğini vurgulamıştır. Erdoğan ile Aliyev'in 10 Aralık'ta Bakü'de ortak zafer kutlamasına katılması bu birlikteliğin zirveye ulaştığı nokta olmuştur.

Öte yandan İran'ın Karabağ krizinin başından itibaren bölgede oluşan fiili durumu koruyucu şekilde hareket ettiği görülmüştür. Maalesef Tahran bu pozisyonu " tarafsızlık " ve " ara buluculuk " şeklinde iki kelime etrafında şekillendirip Azerbaycan'ın haklı davasını bu süre içerisinde hiçbir zaman dile getirememiştir. Şüphesiz İran'ın bu siyasetini şekillendiren jeopolitik ve etnopolitik kaygılar bulunmaktadır.

Ancak uluslararası hukuk ya da dini ve mezhepsel yakınlık penceresinden bakıldığında Tahran'ın tavrını gerekçelendirebilmek mümkün değildir. Buna bağlı olarak hem hukuki hem de toplumsal (örneğin İran Türkleri nezdinde) meşruiyet kaybı İran'ın mezkûr siyasetinin ürettiği maliyetlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Tahran'ın İkinci Karabağ Savaşı'nın kısmi kaybedeni olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Buradan İran'ın Güney Kafkasya ve Hazar Denizi jeopolitiği açısından merkezi ve stratejik pozisyonunu kaybettiği yargısına varılmamalıdır. İran, her ne kadar gücünü ve konsantrasyonunu Güney Kafkasya'dan çok Ortadoğu'ya yöneltse de Karabağ'da oluşan yeni denklemin önemli belirleyenlerinden biri olmayı sürdürecektir. Tahran'ın bu süreçteki hiçte olumlu olmayan siyaset ve tavrına rağmen Azerbaycan, İran ile olan ilişkilerini belirli bir seviyede tutmaya özen göstermektedir. Zira çatışmalar sırasında İran'ın Ermenistan lehine hareket ettiğine dair pek çok kanıt ve delil olsa da Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, Tahran ile olan ilişkilerin bozulmaması için elinden gelen çabayı göstermiştir. Azerbaycan yönetiminin reel politik dengeler açısından komşu İran ile istikrarlı ilişkiler kurma gayreti son derece anlaşılır bir pozisyonudur. Şüphesiz iki komşu arasındaki gerginlik her ikisine de yarar sağlamayacaktır. Karabağ krizinin Azerbaycan'ın zaferiyle nihayete ermesinin İran'ın Türk nüfusunun yönetimle olan ilişkisini nasıl etkileyeceği üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Azerbaycan'ın savaşta galip gelmesi şimdilik İran Türklerinin yönetime karşı olan öfkelerini dindirmiş görünmektedir. Ancak Tahran'ın bu konuyu hassas bir şekilde yönetmesi gerekmektedir. Aksi yöndeki yaklaşımların, gerginlikleri artıracığı ve İran Türklerinin Tahran yönetimiyle arasındaki mesafeyi açacağı muhakkaktır. Ayrıca İran'ın Karabağ hususunda Türkiye'ye yönelik menfi yaklaşımının ikili ilişkilere katkı sağlamadığı da ortadadır. Türk makamları, İranlı yöneticilerin saldırgan ve yersiz tutumlarına rağmen tepkisel tarzda karşılık vermemiş ve diplomatik bağların korunmasına özen göstermiştir. Ancak ikili ilişkilerin belirli bir seviyenin

üzerinde tutulması karşılıklı özen ve irade ile mümkündür. Üstelik Tahran'ın Türkiye'yi suçlayıcı tavrı Ankara ve Bakü ilişkilerine gölge düşürmesi mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla İran'ın Azerbaycan konusunda Türkiye'ye yaklaşımının daha yapıcı olması İran Azerbaycan ilişkilerine de katkı sağlayacaktır.

Diğer taraftan Rusya'nın Dağlık Karabağ politikası dört faktörün etkisinde şekillenmiştir. Bunları *bölgedeki jeopolitik durum, Azerbaycan ve Ermenistan'ın dış politikaları, Rusya ile iki devlet arasındaki ikili ilişkiler ve Rusya'daki karar vericilerin zaman zaman ortaya çıkan konuya farklı yaklaşımları* şeklinde ifade etmek mümkündür. Rusya'nın Dağlık Karabağ politikası değerlendirildiğinde bu dört faktörün dikkate alınmasında fayda vardır. Dolayısıyla kırk dört günlük savaşta Rusya'nın, stratejik müttefiki Ermenistan lehine doğrudan askeri müdahalede bulunmamasının nedenlerini bu dört faktör çerçevesinde değerlendirmek isabetli olacaktır.

Sonuç olarak Rusya, Dağlık Karabağ meselesini kullanarak Batı'nın bölgeye yerleşmesini engellemeye ve bu bağlamda bu meselenin çözümünü kendi tekelinde tutmaya çalışmıştır ve buna da devam edecektir. Öte yandan başından itibaren barış gücünü bölgeye yerleştirmeyi hedefleyerek askeri varlığını bölgede sürdürmeyi amaçlamıştır. Rusya'ya ait barış gücünün bulunduğu topraklar, Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınan toprakları olduğu için Bakü yönetimi daha fazla söz söyleme hakkına sahiptir. Bölge uzmanlarına göre Azerbaycan'ın 1992 ve 2012'de olduğu gibi Rus üslerini ve askerlerini ülkeden çıkartma deneyimi vardır ve süresi bittiği zaman bölgedeki Rus askeri varlığını bölgeden çıkarmak büyük bir sorun oluşturmayacaktır. Nitekim üçlü bildiriden yasal olarak Azerbaycan'ın böyle bir hakka sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında üçlü bildiri ile Rusya bir önemli görev daha üstlenmiştir. Bu da bölgedeki silahlı Ermenilerin bölgeden çıkartılmasıdır.

KAYNAKÇA

- ABBASOĞLU, Baxşeyiş, *Ağdam Ağrıları*, Şuşa nəşriyyatı, Bakü 2003.
- ABBASOV, Zahid, *Şuşa Azərbaycanın Mədəniyyət və Tarix İncisidir*, Poliqrifiya yay, Bakü 2010.
- ABDULLAYEV, Elşad, *Karabağ Sorunu ve Uluslararası Kuruluşlar*, ABU yay., Bakü 2008.
- ABDULLAYEV, Mehman, *Azərbaycan ve AGİT*, Elm yay., Bakü, 2010.
- AĞAYEV, Ramiz, “M. Emin Resulzade ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (28 Mayıs 1918)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 15, Erzurum 2000, s. 362-363.
- ALİYEV, Toğrul, *Dağlık Karabağ Sorunu ve Uluslararası Örgütler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- ALTUNSOY, Yılmaz, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.2, Konya 2019, s.42-91.
- AKKA, İsmail, “Azerbaycan ve Ermenistan”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8/14, Nevşehir 2008, s.77-78;
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ayraç yay, Ankara 1991.
- ARSLAN, Ali , “Rusların Güney Kafkasya’da yayılmalarında Ermeni Katogigosluğu’nun Rolü”, *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, S.2, Ankara 2002, s.21-47.
- ARAS, İlhan, “Avrupa Birliği’nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü”, *Avrasya Etüdleri Dergisi*, C.51/1, Aydın 2017, s.95-122.
- ARAS, Bülent, *Turkish-Azerbaijani Energy Relations, Global Turkey in Europe*, Policy Brief, İstanbul 2014.
- ASKER, Ali, Zeynep Gizem Özpınar, “Azerbaycan’ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.10/1, Karabük 2021, s.83-106.
- ASLANLI, Araz, *Qarabağ Problemin Tarixi, Mahiyyeti ve Hell Süreci*, Nurlar yay, Bakü 2009.

- , **Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri**, Berikan yay, Ankara 2015.
- , **Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözümüne Doğru**, Elm yay., Bakü 2001.
- , “Türk Dünyasının Kanayan Yarası Karabağ”, **Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, C.19, Ankara 2020, s.194-208.
- , **Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu**, Avrasya yay, Bakü 2001.
- ASLANLI, Araz - Nazim Caferov, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.53, Ankara 2016, s.239-260.
- ATAMAN, Muhittin - Ferhat Pirinççi, **Çıkmazdan Çözümüne Karabağ Sorunu**, SETA Yayınevi, İstanbul 2021.
- AYDIN, Mustafa, “Karabağ”, **DİA**, C.24 İstanbul, 2001, s.367-368.
- AYDIN, Nurhan, “Türkiye’nin Dağlık Karabağ Politikası”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, C.9/2, Elâzığ 2013, s.163-170.
- AXUNDOV, Rizvan, **Ağdamım Canım, Qanıım: Doğma Azərbaycanım**, Apostrof yay, Bakü 2015.
- BASKIN, Orhan, **Türk Dış Politikası:2001-2012**, C.III, İletişim yay., İstanbul 2013.
- BAYRAMOV, Amrah - Edi Ahmet, “Ermenistan Devleti’nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi”, **Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 10/2, Ağrı 2020, s. 377-398.
- BURCƏLİYEV, Anar, **44 günlük Zəfər tarixinin Gəncə şəhidləri**, AzPrint yay., Bakü 2021.
- BENHÜR, Çağatay, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi 1918”, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.11/21, Kırgızistan 2009, s.23-31.
- BÜNYATOV, Şövqi, **20 Yanvar Hadisəsi və Aprel Döyüşlərinin Milli Ruhumuzun İnkişafındaki Rolu**, Zardabi yay, Bakü 2017.
- CABBARLI, Hatem, “Geçmişten Günümüze Ermenistan’da Azerbaycan Türkleri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, S.4, Bakü 2001, s.122-125.

CAFERSOY, Nazim, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Asam yay, Ankara 2001.

CAŞIN, Mesut, “İran silahlı kuvvetleri”, *Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C. 2/1, Ankara 1995, s. 27-50.

CHORBAJAN, Levon - Patrik Donabedian - Claude Mutaftian, *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics Of Nagorno Karabagh*, Zed Books, London, 1995.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, Sinatle yay, İstanbul 1998, s.163-164.

ÇAL, Sedat, “Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.63/4, Ankara 2008, s. 89-134.

DADAŞOVA, Ramile, *Azerbaycan Ermenistan Dağlık Karabağ Sorunu; Tarihi, Siyasi ve Hukuki Yönü*, Mütercim yay., Bakü, 2019.

-----, “BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinə Dair Qətnamələrinin Azərbaycan Respublikası Tərəfindən İcra Edilməsi və Nəticələri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C.11/1, İstanbul 2022, s.17-38

-----, *Ermenistan - Azerbaycan: Dağlık Karabağ Sorunu Tarihi ve Siyasi Çözümü*, Mütercim yay, Bakü 2019.

DEMİR, Sertif “Dünden Bugüne Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, C.6/11, İstanbul 2010, s.28-52.

EHMEDOV, Elçin, *Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ Sorunu ve onun Uluslararası Kuruluşlarda Çözümü*, Geosrategiya yay., Bakü 2011.

EKİCİ, Gökçen - Nazmi Gül, “Ortak Tehdit Algılamaları ve Stratejik İttifaka Doğru İlerleyen İran-Ermenistan İlişkileri”, *Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, C.2/ 22, İstanbul 2002 s. 37-43.

ELİYARLI, Süleyman, *Azerbaycan Tarihi*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakü 1994.

ESEDOV, Servet, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Taleyi*, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü 1992.

ERARSLAN, Fatih, “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ankara 2021, s.315-334.

QAÇAR, Çingiz, *Köhnə Şuşa*, Şerq - Qerb yay, Bakü 2019.

GASIMOV, Musa, *Beynelxalq Münasibetler Sistemində Azərbaycan 1991-1995*, Gençlik yay, Bakü 1996.

GARAGÖZOV, Rauf, “Bir Kimlik Tespiti, Kolektif Şuur ve Sosyal Bir Travma Olarak Hocalı Faciası”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9/2, Elazığ 2013, s.143-152.

GAYTANCIOĞLU, Kaan, “Son Dönem Türkiye-Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Yaşanan Bayrak Krizi’nin Değerlendirilmesi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C 2/1, Tekirdağ 2010, s.1-53.

GÖYÜŞOV, Reşid, *Karabağ’ın Geçmişine Seyahat*, Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakü, 1993.

GÜLER, Mehmet Çağatay, “*Karabağ’ın Özgürleştirilmesi ve Sahadaki Yeni Denklem*”, Seta Perspektif, S.301, Ankara 2020, s.3.

GÜLER, Uğur, *Elçibey*, Ötüken yay, İstanbul 2006.

GÜREL, Zeki, “Gün Açarırken Karabağ”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 9/27, Ankara 2020, s.979-994.

GÜLEMALİ, Murad, *Aprıl döyüşləri: Trilogiya*, Elm yay, Bakü 2018.

HACISALİHOĞLU, Fuad, *Azerbaycan’da Tarihçilik*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2012.

HACIYEV, İsmayıl, *Ermenilerin Azerbaycan’a Karşı Toprak İddiaları*, Ecemi yay, Bakü 2012.

HACIYEV, Niyaz, *Karabağ Tarihinden Senedler*, Genclik yay, Bakü 2005.

HALİLOV, Toğrul, “Nahçıvan’daki Tunç Çağı Yapılarında Bulunmuş Hançerler Ok ve Mızrak Uçları”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 3/5, Giresun 2011, s.1-80.

HASANOV, Ali, *Azerbaycan ve AGİT; Ermenistan Azerbaycan Sorunu Avrupa Tehlikesizlik Fonunda*, Kafkas yay., Bakü, 1997.

- HASAN Mert, - Vefa Kurban, “Azerbaycan Basınında 1915 Ermeni Meselesi”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 16/3, Eskişehir 2016, s.183-197.
- HÜSEYNOVA, Çiçek, *Uluslararası Kuruluşlarda Karabağ Sorunu: Neredeyiz ve Ne yapmalıyız?* Elm yay., Bakü, 2014.
- HÜSEYNOV, Yunus, *Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesinin Tarihi*, Elm yay, Bakü 2019.
- İBRAHİMOVA, Gülzar, “Azerbaycanın Sovyetleşmesi ve Nahçıvan Ermenilerinin İşgalcilik Planları”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, C.4/1, Niğde 2019, s.28-84.
- İBRAHİMOĞLU, Zafer - Selda Şan, “Azerbaycan Öğretim Programlarının Vatandaşlık Eğitimi Açısından İncelenmesi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.37, İstanbul 2018, s.70-78.
- İBRAHİMOV, Rovshan, “Azerbaycan Petrol Politikası: Alternatif Enerji Hatları Arayışı”, *OAKA*, C.7/14, İstanbul 2011, s.125-148.
- İMANOV, Reftar, *Azərbaycanın Arazı Bütövlüyünə Qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti*, Adiloğlu yay., Bakü 2005.
- İSMAYILOVA, Nermine, *Karabağ Sorunu: Sorunun Çözülmesi için Çabalar*, Poligrafist yay, Bakü, 2010.
- KENGERLİ, Mehmet, “Karabağ Azerbaycan Toprağıdır, Dünya Durdukça da Öyle Olacaktır”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S.330, Ankara 1999, s. 3-17.
- KURBANOV, Erjan, “Azerbaycan’ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan’la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar”, *Avrasya Etüdləri Dergisi*, S.4, Ankara 1996, s.24-46.
- MAHMUDOV, Yakup, *Real Tarihi Gerçekler*, Virtual yay, Bakü 2005.
- MEMMEDOVA, Havva, “Ermenistan Saldırganlığı Karşısında Birleşmiş Milletler’in Tutumu”, *Gazi Akademik Bakış*, C.2/4, Ankara 2009, s.25-33.
- MEMMEDOV, Nazim, *Azərbaycan Respublikasının Şuşa Şəhərinin Tarihi*, Avropa nəşriyyatı, Bakü 2016.

- MƏMMƏDOV, Sadir - Tural Məmmədov, *Dağlıq Qarabağ Həqiqətləri və Beynəlxalq Hüquq*, Mütərcim yay, Bakü 2018.
- MİRZEZADE, Aydın, *Qarabağ Düyünü*, Azərbaycan Neşriyyatı, Bakı 2012.
- MUTLU, Nilufer, “Bağımsızlığa Giden Yolda: Ebülfez Elçibey”, *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20/36, Uludağ 2019, s.37-57.
- MUSABAY, Baki Pelin, “Cooperation among the Turkic Speaking States and the New Regionalism”, *Galatasaray University*, Istanbul, 2020, s.133-162.
- MUSTAFAYEV, Beşir, “Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine”, *Karadeniz Araştırmaları*, C.29/29, Giresun 2011, s.23-41.
- NAZİM, Mustafa, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işığında: 1918-1920*, Ulu yay., Bakü 2018.
- NECEFLİ, Gültekin, *XVIII. Asırda Azərbaycan Arazisində Ermeni Devletinin Kurulması*, Nurlan yay., Bakü 2007.
- NECİYEV, Elçin - Teymur Gasımlı, “Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.8/4, Muş 2020, s.1267-1273.
- NESİBLİ, Nesib, *Azerbaycan'ın Geopolitikası ve Nefti*, Hazar Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2000.
- NESİBZADE, Nesib, *Azərbaycan'ın Harici Siyasəti (1918-1920)*, Ulduz yay, Bakü 1996.
- , *Bölünmüş Azərbaycan Bütöv Azərbaycan*, Ulduz yay, Bakü 1997.
- NUSRETOĞLU, Telman, “İran'ın Azerbaycan Siyaseti; Karabağ Savaşları Örneğinde”, *Cihannüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, C.1/1, İstanbul 2022, s.127-149.
- OKUR, Mehmet - Orhan Koloğlu, “Taşnak Komitesinin Anadolu'da Örgütlenmesine Dair Rapor”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, S.11, Giresun 2011, s.127-134.
- ÖZCAN, Nuri, “Azerbaycan”, *DİA*, C.4, Ankara, 1991, s.322-324.
- ÖZÇELİK, İsmail, *Karabağ Tarihi ve Karabağ'da Ermeni Olayları*, Bilge yay, Ankara 2003.
- ÖZDAŞLI, Esme, “Bağımsızlığını Yeniden Kazanışının 30. Yılında Azerbaycan”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.129/255, Ankara 2021, s.335-362.

- ÖZDEMİR, Durdu Mehmet- Gökmen Kantar, “Şuşa Beyannamesi’nin Önemi ve Olası Etkileri” *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12/2, Kırgızistan 2022, s.734-744.
- ÖZGEN, Cenk, “44 Günün Ardından: 2020 Karabağ Savaşı’nın Askeri Açından Analizi”, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, S.7, Giresun 2021, s. 104-113.
- PAŞAYEVA, Ganire, *Hocalı Soykırımı: Tanıkların Dilinden*, Elm yay, Bakü 2011.
- PEHLİVAN, Zühre, “Rusya’nın Ermeni Devleti Kurma Politikalarının Sonucu: Karabağ Sorunu”, *Asia Minor Studies*, C.4/8, Ankara 2016, s. 94-109.
- SANCAK, İrfan, “Bağımsızlık Sürecinde Azerbaycan ve Haziran Darbesinin Dış Politikaya Etkileri”, *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, S.7/13, Rize 2018, s. 57-71.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “21.Yüzyılda Hocalı Olayları”, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C. 9/2, İstanbul 2013, s. 132-142.
- SARIKAYA, Yalçın, *44 Gün Savaşı: Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi*, TASAV., Ankara 2020.
- SAYIN, Fatih, Reha Yılmaz, “Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4/1, Çankırı 2013, s.34-35.
- SƏFƏROV, Şahin, *90-Cı İllərdə Azərbaycanın Beynəlxalq Vəziyyəti və Xarici Siyasəti*, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı 1999.
- SÜLEYMANOV, Elxan, *Ermenistanın İşgalçı Siyasətinin İfşası*, Toplu yay, Bakü 2019.
- SÜLEYMANOV, Mehman, *Azərbaycan Halk Cümhuriyyətinin Tarihi*, Firuzan yay, Bakü 2014.
- , *Gülüstan Anlaşması*, Elm ve Tehsil yay. Bakü 2014.
- SWIĘTOCHOWSKI, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920; The Shaping Of National Identity In A Muslim Community*, Cambridge University, London 1988.
- ŞAHBAZOV, Atamalı, *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, Maarif yay., Bakü 2020.
- ŞAHİNOĞLU, Elxan, *Demir Yumruk*, Kanun yay., Bakü 2021.

- ŞÜKÜROV, Kerim, *Qarabağ: Real Tarixi Faktlar ve Senedler*, Tehsil Neşriyat, Bakü 2005.
- SHİRALİYEV, Museyib, “Amerika Birleşik Devletleri’nin Obama ve Trump Dönemi Güney Kafkasya Politikasında Güvenlik Faktörü”, *Kafkasya Çalışmaları Dergisi*, C. 8/14, İstanbul 2022, s.1-24.
- TAHİRZADE, Edalet, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan*, Meydan yay, Bakü 1997.
- , *Elçibey*, (Cumhuriyet Gazetesi yay), Bakü 1999.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.
- TERABİK, Əhməd, *Qarabağ: Qafqazda Sülhə Aparan Yol*, Qafqaz yay, Bakü 2017.
- TUNCEL, Turgut Kerem, “Güney Kafkasya’da 2-5 Nisan 2016’da Yaşanan 4 Gün Savaşı”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.53, Ankara 2016, s.301-338.
- , “Dağlık Karabağ’ın Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’ne”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.53, Ankara 2016, s.3-27.
- TÜRKMEN, Zekeriya, “Rusya’nın Güney Kafkasya Politikası”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5/10, Bışkek 2004, s.10-29.
- YAQUBLU, Nəsiman “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İlk Hərbi Naziri”, *Halk Gazetesi*, Bakü -19 Temmuz 2022, № 149, S. 9 s.1.
- YAŞAYAN, Uğur Deniz “Moskova’nın Dağlık Karabağ’ Politikasındaki Dönüşümü”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.10/6, İstanbul 2023, s. 2790-2811.
- YAVAN, Mehmet Kürşad, “Nuri Paşa ve Silahdaşları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.234/119, İstanbul 2018, s.237-240.
- YILMAZ, Meşkure, “Karabağ Savaşı ve Adım Adım Hocalı Soykırımı”, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.9/2, Elazığ 2013, s.95-104.
- YILMAZ, Reha, “Azerbaycan Dış Siyasetinde Bağımsızlık Sonrası Yıllar ve Karabağ Problemi”, *GOP Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S.2, Çankırı 2010, s. 69-93.
- YOSKA, Erhan, “Ebulfez Elçibey’in Azerbaycan Özelinde Türk Dünyası Meselelerine Bakışı”, *Journal of Universal History Studies*, C.3, Kayseri 2020, s. 216-237.

YÜREKLİ, Tuğba, “28. Yılında Hocalı Katliamındaki Belgesel Fotoğrafların Tarihi Kanıtlığı ve Basın Mensuplarının Tanıklığıyla Değerlendirilmesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.124/244, İstanbul 2020, s.163-192.

YÜCE, Elif Yıldız, “1940’dan Günümüze Azerbaycan-İran Münasebetleri”, *GAB Akademi*, C.3/1, Ankara 2023, s.78-93.

ZEYNALOVA, Aytekin, “Şuşa Zirvesi Odağında Azerbaycan - Türkiye İttifakı ve Uluslararası Etkisi”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C.5/1, İstanbul 2022, s.1-14.

WAAL, Thomas, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York University Press, 2003.

Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək, (Yazarı yok), Elm yay., Bakü 2021.

DİJİTAL KAYNAKÇA

“ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan”, <http://huquq.org.az/az/publication/geopolitical-interests-of-the-u-s-and-iran-in-the-south-caucasus-and-azerbaijan/> (04.01.2024).

REHİMOV, Ruslan, , "Zangezur Corridor Will Provide a New Link between Türkiye and Azerbaijan" (in Russian),” *Anadolu Agency* <https://www.aa.com.tr/ru/mir/zangezurskiy-koridor-obespechit-novoesoobshchenie-mejdu-turtsiye-i-azerbaydjanom/2259451#> (27.12.2023)

“2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq Ermənistan Respublikası silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə təcavüzü nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinə dəymiş ziyanın qiymətləndirilməsi və aradan qaldırılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”, *Azərbaycan Cumhurbaşkanlığı Resmi İnternet Sayfası* <https://president.az/> (17.05.2024).

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti (1918-1920-ci illər)”, *Azərbaycan Cümhuriyyəti'nin Milli Meclisinin Resmi internet sayfası*, Bkz; <https://www.meclis.gov.az/news-az.php?id=14&lang=az> (15.11. 2022)

“Aprel döyüşləri - böyük zəfərin başlanğıcı”, *Azərbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi İnternet Sayfası*; <https://mod.gov.az/az/pre/21662.html> (27.02.2022)

BAŞAR, Umut “İran Karabağ Savaşının Kaybedeni mi”, *Anadolu Ajansı*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813> (17.05.2024)

BERKLEY Center, Iran's Shia diplomacy. 2020 [Video file]. Retrieved from <https://youtu.be/CQgKbUKCsiU> (07.01.2024).

“İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni”, *Oxu.az*, <https://oxu.az/politics/537742> (04.01.2024).

KHALAJİ, Mehdi, “ Politics and the Clergy”, The Iran Primer, “*United States Institute Of Peace*” <https://iranprimer.usip.org/resource/politics-and-clergy> (05.01.2024).

MƏMMƏDOV, Zaur “İran nə istəyir? *Apa. az*, <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iran-ne-isteyir-tehlil-656532> (03.01.2024).

MEHDİYEV, Mushvig “Azerbaijan, Russia To Develop Military-Technical Cooperation Under New Declaration”., *Caspian News*, 2022. <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijanrussia-to-develop-military-technical-cooperation-under-newdeclaration-2022-2-23-0> (18.01.2024).

EVASON, Nina, “Iraqi culture,” *Cultural Atlas*. <https://culturalatlas.sbs.com.au/iraqi-culture/iraqi-culture-religion> (06.01.2024)

Prezident İlham Əliyev Vladimir Putinə telefonla zəng edib, *Apa.az*, <https://apa.az/az/xeber/xaricisiyaset/prezident-ilham-liyev-vladimir-putin-telefonla-zng-edib-600804> (13.01.2024)

“Rusya Ermenistan'a neden silah gönderiyor?”, *aa.com.tr*, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/rusyaermenistana-neden-silah-gonderiyor/1967531> (10.01.2024).

“Russia, Iran Concerned about Risk of Foreign Fighters in Nagorno-Karabakh: Ministry,” **Reuters**, <https://www.reuters.com/article/us-armenia-azerbaijan-russia-iran-idUSKBN26R2U4> (Erişim Tarihi: 11.01.2024)

HUSEYNOV, Vasif, “Zangazur Corridor is the Cornerstone of the PostWar Regional Cooperation Projects in the South Caucasus,” **Valdai Club**, <https://valdaiclub.com/a/highlights/zangazur-corridor-is-the-cornerstone-of-the-post/> (27.12.2023)

“Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia–VIDEO”, **Apa.az**, https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-regarding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-toArmenia-coloredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOcolor-331624 . (02.01.2024).

“Не могут нащупать баланс”: как события в киргизии повлияют на соседей, **gazeta.ru**, https://www.gazeta.ru/politics/2020/10/07_a_13310977.shtml (10.12.2024)

“Gecə ərzində cəbhədə döyüşlər davam edib”, **Azərbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi Sayfası**, <https://mod.gov.az/az/news/gece-erzinde-cebhede-doyusler-davam-edib-32712.html> (29.02.2024)

“Tərtər rayonunun ərazisini artilleriya atəşinə tutulub”, **Azərbaycan Milli Savunma Bakanlığı Resmi Sayfası**, <https://mod.gov.az/az/news/terter-rayonunun-erazisi-artilleriya-atesine-tutulub-33398.html> (29.02.2024)

“Vətən Müharibəsinin kronolojisi” **AzerTac**, https://azertag.az/xeber/veten_muharibesinin_xronikasi_30_sentyabr-1889349 (29.02.2024)

“Dışarıdan Bir Saldırı Olursa Onlar Türk F 16’ları Görürler”, **Anadolu Ajansı**, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-disaridan-bir-saldiri-gerceklesirse-o-zaman-turk-f-16lari-gorecekler/2019466> (29.02.2024)

BBC NEWS, “Dağlık Karabağ'da son durum: Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalarda neler yaşanıyor?” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54354087> (17.05.2024).

BBC NEW Azerbaijan, “Karabağ Muharibesi: Genceye Hücümmlar”,
<https://www.bbc.com/azeri/live/azerbaijan-54417119/page/21> (29.02.2024)

TRT HABER, “Rusya Devlet Başkanı Putin, "Ermenistan yönetimi Azerbaycan'ın Karabağ üzerindeki egemenliğini kabul etti”,
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/putin-ermenistan-yonetimi-azerbaycanin-egemenligini-kabul-etti-794952.html> (29.02.2024)

YEŞİLYURT, Okan, “Türkmençay Antlaşması Ve Sonuçları”,
<https://www.eskisehirturkocagi.org/uncategorized/turkmençay-antlasmasi-ve-sonuclari/> (23.05.2024).

Karabağ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde,
<https://www.virtualkarabakh.az/tr/post-item/22/35/karabag-azerbaycan-halk-cumhuriyeti-doneminde.html> (23.05.2024).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı, Soyadı: Mehdi AGHADDINLI

Eğitim Durumu

Lisans: Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi

Yüksek Lisans: KAEÜ, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Uluslararası İlişkiler

Mesleki Deneyim

Hüdayi Vakfı Azerbaycan temsilciliği, özelkalem

2022 (Halen)

Yayınlar: KARABAĞ SORUNU İÇERİSİNDE ZENGİZURUN YERİ ve ÖNEMİ